

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	23
'Aho	Tūsite, 9 'Okatopa 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Taulangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 23/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho : Tusite 09 ‘Okatopa, 2018
Taimi : 10.00am.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO
		4.1 FOKOTU’U TU’UTU’UNI 2018
		4.1.1 Fika 20/2018 (Ke hoko ‘a Vava’u ko e “Sone Fefakatau’aki Tau’ataina Faka’ekonomika Makehe”)
		4.2 LIPOOTI ‘A’AHI KI HE NGAARI VAHANGA FILI 2018
		4.2.1 Vava’u 14
		4.2.2 Tongatapu 1
		4.2.3 Tongatapu 7
		4.3 Lipooti Fika 1/2018 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaari Lao (fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 11/2018 mo e 12/2018)
		4.4 Fakamatala Fakata’u ‘a e Komisoni ki he Kau Ngaue Fakapule’anga ki he ta’u 2015/2016 mo e 2016/2017
Fika 05	:	Ngaari Me’a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Me’a ‘a e Sea.....	8
Fokotu’u Tu’utu’uni fika 20/2018.....	8
Tokanga hangē Vava’u ia ha Pule’anga makehe	9
‘Ikai ke pule’i makehe ‘e Vava’u fokotu’u fo’i sone fefakatau’aki	9
Kei pule’i mei Tongatapu & Pule’anga e fakakaukau sone fefakatau’aki tau’atāina Vava’u ..	11
Tui ko e sone fefakatau’aki tau’atāina ko e fo’i fakakaukau fakavaha’afonua.....	12
Fokotu’utu’u ke fakakomesiolo’i ‘a e fonua	12
Poupou lahi Pule’anga ki he Fokotu’u Vava’u 15	13
Faka’amu Pule’anga ke fakalukufua e fakakaukau kae ‘ikai fakangatangata pe ki Vava’u	14
Tui ko e fakakaukau lelei mei Vava’u he ‘e lahi ange \$ hu mai ki he fonua	14
Lahi ngaahi faingamalie ‘e ma’u pea ‘ikai uesia polisi Pule’anga ki he tukuhau	15
Founga malava ke fakaa’u fakakaukau & fokotu’u Vava’u 15	16
Tapou ‘oange faingamalie ki Vava’u he ‘oku kainga eni mo e Lao ‘Inivesi muli.....	16
Kole ke fakaukau’i lelei Fokotu’u Vava’u koe’uhi ko e laó ke tatau ki he taha kotoa	17
Poupou ke langa e mālohinga Vava’u mo e ngaahi ‘otu motu.....	18
Fetōkehekehe’aki he fakakaukau ‘o e sone fefakatau’aki tau’atāina	20
Taukave Vava’u 15 tatau pe Lao ki he taha kotoa	20
Fakatonutonu ‘uhinga ‘elia vahe’i mavahe ‘i Vava’u ke ta’etute, ta’etukuhau mo e hā fua	21
Ta’efiemālie ke ‘ikai fakakau Tongatapu he fokotu’u Vava’u 15	22
Tui faingata’a ke mapule’i mo tokanga’i fokotu’u mei Vava’u 15.....	22
Fakatonutonu ke fakangatangata pe sone fefakatau’aki Vava’u ki Neiafu	23
Kole ke tukuange ki he Pule’anga Fokotu’u Vava’u 15 ke fakakaukau fakalukufua	23
Taukave Vava’u 15 ka tali e fakakaukau ‘e lahi ange \$ tānaki mei ai he 3 miliona kuo tānaki	24
Pāloti’i ‘o tali ‘ave Fokotu’u Vava’u 15 tuku ke fakakaukau he Pule’anga	24
Līpooti ‘A’ahi Vāhenga Fili Tongatapu 1	25
Fokotu’u Tongatapu 1 ke fakalahi ke 4 ‘ofisakolo e vāhenga	26
Ngaahi fiema’u vāhenga Tongatapu 1	26
‘Uhila fakakolo	27

Tokanga ki he ngāue kuo fai ki he hala Tongatapu 1.....	28
Kole ke fakangatangata pe fakamalanga he Lipooti ‘A’ahi Tongatapu 1.....	28
Taukave Palēmia ‘i ai hono fatongia ki he fonua.....	29
Kole ke vavevave mu’a ngāue Pule’anga ki he ngaahi kole maama hala hili e afā.....	30
Fokotu’u ke fakalelei’i Pule’anga founa vahevahe kau ‘ofisakolo he ngaahi vāhenga	31
Fokotu’u tonu ke muimui’i Pule’anga ngaahi ngāue ki he maama hala hili afā.....	31
Tokanga ke fai ha tokanga mavahe ki he tūkunga ngaahi hala pule’anga Kolomotu’a.....	32
Tokanga ki he matāfanga Kolomotu’a lele ai ki Nukunuku	32
Pāloti’i ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 1	35
Lipooti Fika 1/2018 Kōmiti Lao fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga fika 11&12/2018.....	35
Fakatonutonu mei he Kōmiti Lao ‘a e 11(b).....	35
Fakatonutonu ki he kupu 18.....	36
Tokanga ke tu’u ‘atā ‘Ofisi ‘Omipatimeni ke fakatotolo ‘ata’atā kae ‘ikai ma’u mafai ke faka’ilo	36
Tokanga ‘ave pe mafai faka’ilo ia ki he ‘Ateni Seniale.....	36
‘Oange kupu 18 nifo ke faka’ilo kau maumau lao	37
Faikehekehe ongo lao Fakaangaanga fika 11/2018 & Lao Fika 11(b)/2018	37
‘Ikai ko ha kumi mafai e ‘Omipatimeni kae ‘ave faingamalie ke a’u e lāunga ki falehopo	38
Taukave ko e mafai fakamāmani lahi ‘oku nau ‘ave mafai lāunga ki he ‘Omipatimeni	38
Tokanga ‘ikai tau’atāina ‘Omipatimeni ke fakatotolo pea to e fai faka’ilo	39
Fakangatangata pē taimi mafai faka’ilo ‘oku ma’u ‘Omipatimeni	40
Taukave tuku pe tau’atāina ‘omipatimeni pea ka tuai ‘i ai pe hono founa	40
‘Ikai fua he tokotaha lāunga e fakamole ki he loea ka ko e ‘Ofisi ‘Omipatimeni	41
‘Ikai tui ‘e fu’u fuoloa ha fetohi’aki he ‘Omipatimeni mo ha potungāue Pule’anga.....	41
Taukave ko e fakamatala mahino he lao ‘oku ‘ikai ko e kongia ia e Lao	42
Fokotu’u to’o kupu (b) he lao	44
Fokotu’u ke to e Lao Fakaangaanga fika 11 ki he Kōmiti Lao ko e mahu’inga e kaveinga.....	45
Poupou ke tuku ki he Kōmiti Lao	45
Ke fakamalumu mai ki Fale Alea ‘Ateni Seniale kae ‘ikai ko e Fakataha Tokoni	46
Tokanga ke taha e mafai ‘ave ki ai fakahoko fatongia.....	48
Taukave ko e mafai faka- <i>executive</i> kuo ‘omai ia ki he Kapineti mo e Fale Alea.....	48
Tokanga Palēmia ki he taliui e ‘Omipatimeni & ‘Ateni Seniale ki he ongo mafai kehekehe ..	50
Tokanga ki hano fakangata mafai ‘Omipatimeni ‘ikai a’u ki fale hopo	50

Taukave ‘omai ‘Ateni Seniale & Komisiona Polisi fakamalumu he Fale Alea.....	52
Fokotu’u tu’u pe Lao ‘Ompatimeni he tu’unga ‘i ai lolotonga.....	54
Fokotu’u Palēmia fakafoki Lao ki he Kōmiti Lao ke fakakaukau’i fakalelei.....	57
Tu’utu’uni ke fakafoki Lao Fakaangaanga fika 11/2018 ki he Kōmiti Lao.....	57
Tokanga ‘ikai ha mafai Fale Alea ke faka’ilo ha taha mei tu’a	58
Lipooti ki he ngāue kuo lava he Kōmiti Kakato	58
Pāloti’i ‘o tali Fokotu’utu’uni Tu’utu’uni Fika 20/2018 & ngaahi fakatonutonu.....	58
Pāloti’i ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Tongatapu 1	59
Tokanga te’eki ai ha tali mahino ki he kole ke lau tali Pule’anga ki he tohi tangi.....	59
Taukave’i kupu 75 Konisitūtone ‘ikai ko ha tali mei he Pule’anga.....	60
Taukave Palēmia ai ‘enau totonu ke tali ki he ngaahi tukuaki’i he tohi tangi	60
Lipooti ki he ngāue ki he tali Pule’anga ki he ngaahi tukuaki’i he tohi tangi.....	61
Mahu’inga tau’atāina ngaahi kōmiti Fale Alea	63
Tokanga ke ‘afio’i Tu’i tali Pule’anga ki he tohi tangi	63
Tokanga ki he uesia e fāmili he tuai ngāue Kōmiti ki he tali Pule’anga ki he tohi tangi.....	64
Tokanga ‘oua faitu’utu’uni mai Pule’anga ki he founa ngāue Fale Alea.....	64
Tokanga ki he hangē tohi tangi ha Tohi Tu’utu’uni mai ki he Fale Alea ke kumi ki he mo’oni	65
Fakama’ala’ala ki he founa e ngāue na’e fai ki he tohi tangi mo ‘enau kole ‘e 3.....	66
Tu’utu’uni Sea ki he Kōmiti Privilege fiema’u Pule’anga ke fakavave’i nau ngāue ki he’enau tali.....	66
Tokanga ki he fekau’i sino tau’atāina ko e ‘Atita ke ‘atita’i fiema’u tohi tangi	67
Tali ‘Eiki Sea ki he ngāue na’e fakahoko ‘e he ‘Atita	67
Kelesi.....	68
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea.....	69

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tusite, 9 ‘Okatopa, 2018

Taimi: 1005-1010 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke mou hiva mai e lotu e ‘Eiki.

Lotu

(*Na’e kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa hono hiva’i ‘a e lotu e ‘Eiki ke kamata’aki e fēme’a’aki ‘o e ‘aho ní.*)

<002>

Taimi: 1010 – 1015

‘Eiki Sea: Kalake ke ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afió, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko ‘a e ui ho Fale ni, ki he pongipongi ni, ‘aho Tūsite 9 ‘o ‘Okatopa, 2018.

(*Na’e lele heni ‘a e taliui ‘a e Hou’eiki Mēmipa*)

<004>

Taimi: 1015-1020

‘Eiki Sea: ... ‘Ikai ke to e ‘i ai ha me’a kehe ‘i he pongipongi ni tau hangatonu pē ki he’etau ‘āsenitá, ‘e toki tuku atu homou faingamālie ni’ihi ko ē na’a mou kole mai ke mou ha’amou taimi ‘i he’etau foki mai ‘i he 2. ‘Oku mahu’inga ‘aupito ketau muimui pē ki he’etau ‘āsenita. ‘I he ‘ene pehē ‘oku ou kole atu ke tau liliu ‘o Kōmiti Kakato. (**Liliu ‘o Kōmiti Kakato**)

(*Liliu ‘o Kōmiti Kakato, me’a mai ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakato, Fakafofonga Ha’apai 13, Veivosa Taka*)

Me'a 'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, tapu pea mo e 'afio 'a e 'Otuá 'i hotau lotolotonga, fakatapu heni ki he Hau 'o e 'Otu Tonga, fakatapu ki he Ta'ahine Kuini kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Ha'a Moheofo, fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afio, pea pehē foki ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Minisitā. Fakatapu mavahe atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai, mālō mu'a kei fakalaumālie ma'a moutolu 'oku mou kei me'a mai ke fakahoko hotau fatongia mamafa kuo tuku mai ke tau fakahoko.

Kimu'a ia 'oatu 'a e ki'i me'atokoni faka'aho ko eni, 'e tokoni 'aupito ia ki he 'etau ngāue, pea mo 'etau ngaahi fokotu'utu'u 'etau ngaahi feme'a'aki mo ho'omou ngaahi...

“ Oku ha'isia 'a e tangata kotoa pē ke tauhi mo poupou'i 'a e ngaahi Pule'anga takitaha 'a ia 'oku nofo ai. Kae malu'i ia kinautolu 'e he'enua ngaahi totonu na'a nau tupu mo ia, mo e ma'uma'uluta 'i he ngaahi lao 'o e ngaahi Pule'anga ko ia. Pea 'oku ta'etaau mo e tangata'i fonua kotoa pē kuo malu'i pehe'i ke ne fakatupu angatu'u pē angatu'u pea 'oku totonu ke tautea'i ia 'o fakatatau ki ai. Pea 'oku ma'u 'e he ngaahi Pule'anga kotoa pē ha totonu ke tu'utu'uni ha ngaahi lao 'a ia 'oku fakakaukau'i ai 'e he'enua fakakaukau lelei 'anautolu ke fakapapau'i 'i he lelei taha, 'oku fakataumu'a ia ke fai 'a e me'a lelei taha ki he kakai, neongo ia, 'oku totonu ke kei tauhi 'i he taimi tatau pē he toputapu 'a e tau'atāina 'o e konisēnisi.”

Hou'eiki ko e ki'i *quote* ko eni 'oku 'oatu ke mou feme'a'aki ki ai 'oku 'ikai ke 'uhinga 'etau tau'atāina mo 'etau nofo 'i he fonua 'o Tupou ke tau ta'etauhi ai 'a e lao pea mo e pē te tau fakatupu ai ha ngaahi moveuveu, kā 'oku fiema'u pē ke tau poupou'i hotau lao pea mo e ngaahi lelei 'oku tau fiema'u ke tolonga 'o fuoloa hotau ki'i motu.

Fokotu'u Tu'utu'uni fika 20/2018

Te tau hoko mai ki he 'etau 'āsenita, fika 1, ko e 4.1.1 fika 20/2018, ke hoko 'a Vava'u ko e sone fefakatau'aki tau'atāina faka'ekonōmika makehe, 'a ia te tau 'oange 'a e faingamālie ko eni ki he Fakafofonga 15, ke ne fakamā'ala'ala mai ka tau toki mo hoko atu ho'omou feme'a'aki.

Sāmiu Vaipulu: Mālō 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia, fakatapu foki ki he Hou'eiki Kōmiti Kakato hono kotoa Sea. Ko e fokotu'u ko eni 'Eiki Sea ko e fokotu'u pē ia 'oku ngāue angamaheni 'aki pē 'e he ngaahi fonua langa fakalalakaka, koe'uhí ko e 'o to'o ha ngaahi 'ēlia 'o fakamavahe'i ia ke lava ke fai ai 'a e fefakatau'aki tau'atāina ko eni mei he tute mo e me'a pehē, pea lava leva ke langa hake 'a e tu'unga faka'ikonōmika ko ē 'o e fonua fakalūkufua. Ko e founa ko eni 'Eiki Sea kuo ko e fakakaukau ko eni ne 'osi 'ave ia ki Vava'u ki he kau 'ofisakolo, kau pule fakavahe, pea 'oku 'i ai hono poupou'i Sea ke fai 'a e tefito'i fakakaukau ko eni, he kā lava ...

<005>

Taimi: 1020-1025

Sāmiu Vaipulu : ... lava ke tali, ‘oku ‘i ai mo e ‘ū ngāue kehe ke fakahoko. ‘Oku ‘ikai ko ‘ene ‘osí pē eni, Sea. Pea ‘e toki lava leva ke ngāue ‘a e fo’i fakakaukau ko ení, tautautefito ‘Eiki Sea, ki he ngaahi ‘inivesi mei muli, mo e ‘ū ngāue ko iá, fakalalakaka. Pea ‘e lava leva ke ma’u ngāue ‘a e hako tupu ‘o e fonuá ‘i he kaha’ú, koe’uhí ‘e langa faka’ikōnomika ‘a e ngaahi fo’i fakakaukau ko ‘ení, pea ‘e tokoni ia ki he mo’ui fakalūkufua ko ē ‘a e fonuá. Pea ko e me’a ko ení, ‘Eiki Sea, ko hono ‘ai ko ení, te tau sio leva ai ‘e lava ke fakalalakaka ‘a e takimamatá. ‘E lava ke fakalalakaka ‘a e ngoué, toutai. Ngaahi tafa’aki kotoa ko iá, ‘e lava ‘o fakalalakaka, pea ‘e lava leva ke mafola mai ‘a e pa’anga ko iá, ‘o ngāue’aki ‘e he fonuá fakalūkufua.

Ko e fakakaukau pē ia, ‘Eiki Sea, ke lava ke tokoni ki he langa faka’ikonōmika ‘o e fonua ni, ke tau nga’unu atu ki ha ‘epoki fo’ou ‘o e langa fakalalakaká, ‘oku tau fai pē ‘e kitautolu ‘a ‘etau ngāue. ‘Oku ‘ikai ko ‘etau ‘ai eni ‘etautolu ke tau to e kole nō mei ha feitu’u, ke fai’aki e me’a ko ení, ke ngāue pē ‘i he *foreign investment*, pea mo e ngaahi ‘inivesi pē ia ‘a e kakai Tongá, ke lava ke fai ai ‘a e fo’i tefito’i fakakaukau ko ení.

Ko ia ‘oku tuku atu, Sea, ki he Fale ni, ko e hā ha’amou me’a ki he ‘etau langa fakalalakaka ‘a e fonuá, neongo ‘oku feinga’i ke kamata pē e me’a ko ení mei Vava’u, ka ‘e tokoni ia ki he tu’unga faka’ikōnomika ‘o e fonuá fakalūkufua. Mālō ‘aupito, ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Hou’eiki, ko e me’a e ‘oku me’a ki ai e Fakafofongá, ka mou me’a mai. Me’a mai, ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia : Fakatapu atu ki he Feitu’u na, ‘Eiki Sea, kae ‘uma’ā e toenga ‘o e Hou’eikí. ‘Oku ou ‘oatu ‘a e fakamālō ki he Fakafofongá, ne ‘omai e fokotu’u ‘oku fo’ou. ‘Ikai ke ngata ‘i he’ene fo’ou, ka ‘oku toe fihi mo toe loloto ange. Ka ko ‘eku ki’i, mahalo pē te u ‘uluaki lave ki hē ka u toki ‘oatu ha ki’i fehu’i.

Tokanga hangē Vava’u ia ha Pule’anga makehe

‘A ia ko e langa faka’ikonōmika, sone faka’ikonōmika ko ení, ‘oku ‘i ai ‘a e toutai, ngoue, takimamata. Fo’i 3 ko iá. Ko e ‘ai ke pule’i makehe pē ‘e Vava’u. Ko e tu’u ko ení ‘a e Pule’anga ko eni he taimi ní, ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i *policy* fakalūkufua ki Tonga ni kātoa. Pea ko e *policy* ko iá ‘oku fa’u atu ia mei he Pule’anga Tongá, ‘o toki tufaki atu ki he ngaahi ‘otu motú. Pea ko e ‘uhinga ‘eku lave ki he me’a ko ení, he ‘oku mahino mai ‘e ‘i ai e *policy* fo’ou. ‘Oku hangē eni ia ha ki’i Pule’anga makehé. Kuo pau ke nau hanga ‘enautolu ‘o ‘ai ‘enau *policy* fo’ou, faka’ekonōmika ki he ngoue, toutai, takimamata. Pea na’a mo e kekelelé, ‘oku ‘i ai ‘ene fekau’aki ‘ana ia. ‘E ‘i ai e *policy* ‘e ue’i mo e kekelelé. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou pehē ai ‘oku loloto e me’a ko ení, he kuo pau ke mavahe mei he Pule’anga ko ē ‘oku ne fatu e ‘ikonōmika, ‘a e *policy* fakalūkufua, mo e *direction* ko ē ke hu’u ki ai e fonuá, ‘o ‘ave ia ki he feitu’u kehe.

Sāmiu Vaipulu : Sea, ke u ki’i tokoni atu pē ki he Palēmia, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Palēmia, ‘oku ke fiema’u e tokoni ko eni? Me’a mai koe, Vava’u 15.

‘Ikai ke pule’i makehe ‘e Vava’u fokotu’u fo’i sone fefakatau’aki

Sāmiu Vaipulu : Kātaki, ‘Eiki Palēmia. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘uhinga ia ke pule’i makehe ‘e Vava’u. Ko e ‘uhinga e fo’i fakakaukau ia ke vahe’i ki Vava’u, kei pule’i pē ia ‘e he Pule’anga

Tongá, a e ‘ū me’a ko iá, ka ‘oku fakahoko ‘a e tefito’i fakakaukau ko ení ‘i Vava’u. Pea ngāue kātoa mai ai ‘a e ‘ū me’a ko ení, 'Eiki Palēmia. ‘Oku ‘ikai ko ha ‘ai ia ke pule’i makehe ‘e Vava’u ia ‘a e fakakaukau, ‘ikai. Ko e me’a ko iá kuo pau ke fai pē ia mei he Pule’angá mei heni.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me’a mai Palēmia.

'Eiki Palēmia : Sea, ko e fakalea ko ē me’a, ke hoko ko e sone makehe faka’ikonōmika.

<006>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Palēmia : Ko ia koā ?

Sāmiu Vaipulu : Ko e ‘uhinge pē ia 'Eiki Palēmia ke hoko ko e sone makehe faka’ikonōmiká, he ‘e kehe ange ia mei he fo’i tefito’i fakakaukau fakalūkufua ko ē, ‘i Tongá ni ke lava, tau pehē ko e tute mo e ‘ū me’a pehē. Ko e fakakaukau ko ē faka’ekonōmika ko ení, ‘e fakahoko pē ‘i Vava’u. Pea ko hono olá, ‘e ma’u ia ‘e he fonuá fakalūkufua. ‘Oku ‘ikai ko Vava’u pē ia 'Eiki Sea, 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Mālō. Kaikehe ko e anga ia ‘o e faka’uhinga ‘a e motu’á ni, ki he fokotu’u ko eni. Ko ‘ene sone makehe faka’ekonōmiká, he ‘oku ‘uhinga ia kiate au, ‘e ‘i ai ‘enau fokotu’utu’u *policy* ki he toutá, ko ‘enau fokotu’utu’u *policy* ki he ngoué, fokotu’utu’u *policy* ki he takimamatá, ‘i he’ene felāve’i mo e *resource* ‘a e Pule’angá ko e kelekele mo e tahi. Sai, ko e taimí ní, ‘oku lolotonga.

Tēvita Lavemaau : Sea, ka u ki’i tokoni pē mu’a ki he 'Eiki Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato : Tali ‘a e tokoní Palēmia ?

Tēvita Lavemaau : Kapau ‘e laumālie lelei pē ki ai ?

'Eiki Palēmia : ‘Oku te’eki ke ‘osi ‘eku fakamatalá. ‘Ai ai leva.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Ai ke me’a ‘a e Palēmiá, ka ke toki me’a mai 11. Me’a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Kaikehe, ko ‘ene tu’u ko ia ‘a e Pule’anga ko ení, ‘oku ‘osi makehekehe pē ‘a Vava’u ia mo Ha’apai, ko e ngaahi vahefonua makehekehe ‘i he fo’i Pule’anga Tonga, loto Pule’anga Tongá. Pea ‘oku lolotonga ngāue pē ‘a e Pule’angá ki he *policy* ‘o fakatatau ki he fiema’u ‘a e ngaahi feitu’u ko ia. ‘Osi mahino ‘aupito pē ia. Kaikehe ko e fokotu’u ko ení, malava pē ke pehē mai ‘a Ha’apai ia, ta’u kaha’u mau fokotu’u atu, ke ‘i ai mo ha’amau ki’i fokotu’utu’u ‘amautolu ia ki he’emau ... Kaikehe kātaki Fakafofonga kapau ‘oku pehē, ka ko e anga ia ‘eku faka’uhinga’i ho’o fakamatala ko ena. Ko e anga ia ‘eku faka’uhinga’i, pea kapau ko e anga ena ho’o fakamatalá, tā ‘oku ‘i loto pē ia he fu’u loto fokotu’utu’u ko ia ‘a e Pule’angá he taimí ni. ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ko e hā ‘a e me’a ‘oku to e ‘ai ai ke .. Pea kapau ko e mahu’inga pē ke mavahe ‘o ‘ai ha’amou *policy*, ko ‘ene mahu’ingá pē ia. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke mou ‘ai

ha'amou *policy*, ko e hā hono 'aonga 'o e fokotu'u mai ko ē, 'oku lolotonga 'i ai pē 'a e *policy* 'a e Pule'angá. Mālō.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea, ka u ki'i fakahoha'a atu.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā MEIDECC.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Sea, 'oku ou fakamālō ki he Fakafofonga mei Vava'u hono 'omi 'a e fokotu'u ko eni. Ko 'eku ki'i fie'ilo pē 'aku ia ki he me'a. 'Oku 'ikai ke fu'u mahino ia ki he motu'á ni 'a e ngaahi lelei ko ē 'e ma'u mei hení, pē ko e hā 'a e ngaahi me'a makehe 'a e ... 'oku 'uhinga ai 'a e fokotu'u ko eni. Ko 'eku ki'i 'eke pē 'aku ia, ko 'eku ki'i fehu'i pē 'aku ia ki he Fakafofongá, ki'i fakamatala'i mai angé, ke mahinó, pē ko e hā 'a e kaunga lelei 'a e me'a ko eni ki Vava'ú. 'E to e lahi ange ai 'a e fefakatau'akí, lahi ange ai 'a e ngoue 'a e kāingá, lahi ange ai 'a e sēniti 'e ma'u ki Vava'ú? Na'a ko ha fakakaukau 'oku lelei, ka tau 'ai 'a Ha'apai mo me'a. Ko e hā 'a e kehekehe ko ia 'o e sisitemi he taimí ní kapau te tau fokotu'u 'a e fakakaukau ko eni, pea mo ha ngaahi fakamole makehe ki he Pule'angá, he fokotu'utu'u ko eni, kae'uma'a 'a e fonuá. Ko 'eku kole pē 'aku ia ke ki'i fakama'ala'ala mai angé, he 'oku 'ikai ke fu'u mahino. Pē ko e 'ai pē ia ke ki'i mavahe 'a Vava'u pē hangē ko e me'a ko ia na'e me'a atu 'aki 'e he 'Eiki Palēmiá, na'a 'oku sai pehē mo Ha'apai mo 'Eua ka 'oku.. Ko e kole pē 'e Sea, ke ki'i fakamahino, ki'i fakama'ala'ala mai angé 'a e fokotu'ú. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Vava'u 15.

Kei pule'i mei Tongatapu & Pule'anga e fakakaukau sone fefakatau'aki tau'atāina Vava'u

Sāmiu Vaipulu: Mālō 'aupito 'Eiki Sea, mālō 'Eiki Minisitā. Ko e *policy* 'Eiki Sea 'e kei pule'i kātōa pē mei he fo'i 'ulú, 'ulu'i feké, ko Tongatapu 'oku 'i ai 'Ene 'Afió pea mo e Pule'angá. Ko e fakakaukau ko eni, tau pehē ko e faingofua taha pē ko ē te u fakahoko'akí 'Eiki Sea, Tau pehē 'e 'atā heni ke ta'etute 'a e ngaahi *raw materials* 'e 'omai ke fai'aki 'a e fa'u koloa, *process* 'i Vava'u, pea to e lava uta atu ki muli, 'ikai ke 'i ai ha 'ekisia pē ko ha ngaahi tute, pea 'e lava ke ne hanga 'o langa'i hake 'a e 'ikonōmika. Ko e tefito'i fakakaukau ia 'Eiki Sea. Pea 'e lava ke ngāue heni mo e kau ngoué. Tau pehē 'e lava heni 'i he tefito'i fakakaukau, 'oku mea'i eni ia 'e he Minisitā Fakalofofonua

<008>

Taimi: 1030-1035

Sāmiu Vaipulu: ... 'o e ngoue, ke uki e kau ngoue ko e fanga ki'i ngoue 'eka 'e ua 'eka 'e tolu ki ha fa'ahinga ngoue ke lava ke *process* 'i Vava'u, pea uta atu ki muli. Lava 'o to e ma'u ai e *added value* pē ko e to e tākaki mai 'a e pa'anga ki ai ke fai 'aki 'a e fakakaukau ko ia 'Eiki Sea. Pea ko e taimi ko ē 'e ava ai 'a e me'a ko eni ke fai, 'e 'i ai e kau *investor* ia 'Eiki Sea ki he mala'e vakapuna, ko e uafu ke lava ke fetuku 'a e ngaahi koloa ko eni ke ne fakatupu mai 'a e 'ikonōmika 'o e fonua. Ko e me'a nounou pē ia 'oku fakahā, ko e tefito'i fakakaukau ko ē ki hono fakahoko 'o e fakakaukau ko ia kuo pau ke kei ngāue pē mei he Pule'anga 'i Tonga ni Sea. 'ikai ko ha 'ai eni ia ke pehē ke mavahe 'a Vava'u, 'ikai ko homau Tu'i 'a Tupou VI 'oku 'afio ia 'i Nuku'alofa,

Tongatapu. ‘Oku ‘ikai ko e ‘ai ia ke mavahe ‘a Vava’u ia. Ko e founa ngāue eni ia ‘oku ngāue’aki he ngaahi fonua lahi ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ‘ilonga ‘a ‘ene ngāue ko ē ‘oku fakahoko. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Me’a mai Minisitā Leipa.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea pea tapu mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā ho’o Hou’eiki Mēmipa. Ka u ki’i tokoni atu mu’a nau ki’i fokoutua pē ‘i lalo ke u fanongo pē ‘oku ‘i ai ha tō kehekehe. Ka ko u poupou kakato atu Vava’u 15 ki he fokotu’utu’u faka’ofa’ofa ko eni pea ‘oku ‘i loto ‘i he fokotu’utu’u ‘a e Pule’anga. Pea ‘oku sai ‘a hono ‘ohake ngaahi fakakaukau ko eni ka u tokoni atu mu’a ‘a ia na’e hoha’a ‘a e Kapineti, Palēmia pē ‘oku ‘i ai ha tō kehekehe, ‘oku ou fokoutua hake ke u tokoni atu ‘oku ‘i loto tofu pē eni kau ‘oatu hono fakaikiiki.

Tui ko e sone fefakatau’aki tau’atāina ko e fo’i fakakaukau fakavaha’afonua

Ko e fakakaukau ko eni ‘o hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga, ko e fo’i lea ko e *free trade zone* ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ‘ai pē ‘a Vava’u ke makehe. ‘Ikai, ‘oku ‘uhinga ia ko e fo’i fakakaukau fefakatau’aki fakavaha’afonua ‘o hangē na’a ne me’a ki ai ‘o hangē ko eni, kapau ‘oku ou fie fakatau atu ha koloa ke ngaahi ‘i Tonga ni ki Nu’usila ka ‘oku ‘ikai ke ma’u ma’ama’a ‘a e *raw material* ‘i Tonga ni, pea ‘oku tau hanga leva ‘o ‘omai ‘a e koloa pē ko e *raw material* tau pehē mei Siaina pē ko ‘Aositelēlia, ‘oku tau hanga leva ‘o vahe’i e fo’i ‘ekonōmika ‘oku ui ia ko e fo’i hangē ia ha konga fefakatau’aki fakatu’apule’anga. Pea taimi ko ē ‘oku hū mai ai ‘a e ngaahi koloa, te tau kole leva ki ki he Minisitā *Revenue* ke ne to’o mu’a ‘a e ‘ū tute mo e ngaahi *excise tax* kae lava ke tau fai ia ‘o fakahū ki tu’a. Pea ko u ‘oatu leva ‘a e ngaahi sitepu ko eni kuo ‘osi hanga ‘e he Palēmia ‘o kole mai ki he motu’a ni ke u kau atu ai hono fakahoko.

‘Uluaki, ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘omai ai ‘a e fo’i Lao ko eni ke fakafou’ou ‘a e *Foreign Investment Act* he ko e ‘uhinga e fakakaukau ko eni ‘oku loloto ‘aupito na’e ‘ikai ke ha’u pē ha taha mei muli ‘o talamai ki he Pule’anga ko eni ke fakahoko pea fakahoko, ‘ikai ko e ‘uhinga he na’a mau fakakaukau ‘o pehe ni, ko e me’a ko eni ‘oku tau ui ko e *industrial revolution* pē na’e liukava’i ‘aki ‘a māmani ke tau ‘alu fakakomēsiale kae tuku ā ‘etau ‘alu pē ki ‘uta ko e o pē ‘o kai pē mo e o pē ‘o toutai ke kai pē. Na’e fai mai ‘a e fo’i liuakava ia ko ia ‘i he ta’u taha valu uongofulu tupu, ‘o ha’u ai e ngaahi fonua ia ‘o nau *fully industrialized* pea ‘oku ui pē ia ko e *industrial transformation* ‘a māmani.

Fokotu’utu’u ke fakakomesiolo’i ‘a e fonua

Ko kitautolu ko ‘eni ‘oku tau ‘i Tonga ni ‘oku tau kei pēseti ‘e valungofulu tupu tautolu ia ‘oku te’eki ai ke tau faka-*commercialize* ‘e tautolu pē te tau *industrialize*. Sai, fehu’i ko ē ki he Pule’anga ‘o e ‘aho ni, ‘oku ‘i ai ha’amou fokotu’utu’u ke langa ke *transform* faka-*industrialize* ‘a Tonga ni? Ko e tali ki ai ‘io. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fenāpasi ‘a e fokotu’utu’u ko eni mo e fokotu’utu’u ‘a e Pule’anga. ‘O fēfē? Ko e taha ‘o e uma ‘o e Pule’anga te ne fai ‘a e *industrialization* ko ia pē te tau fakalea faka-Tonga ko e faka-*commercialize* ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha

fo'i lea faka-Tonga lelei ki ai ka ko e fo'i lea ia. Ko e taha 'a e fokotu'utu'u ko ia ke 'unu 'a e *public enterprise* 'o kau 'i hono *commercialize* 'a e, pē ko e *industrialize* 'a Tonga ni ...

<009>

Taimi: 1035 – 1040

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... pea ne puke mai 'a e kau Tongá ke nau ngāue fakataha. Sai, ko e founga eni 'e taha kuo mau 'osi fakahoko he taimi ni. 'Oku mau 'osi 'ave 'a e ngaahi laiseni ki he ni'ihi 'o 'oange 'enau setifikeiti 'o e *foreign investment* ke nau ha'u 'o langa 'a e ngaahi *manufacturing* 'i he taimi ni 'i Tonga ni. Pea kuo mau 'osi fokotu'utu'u mo e kakai ko eni mei muli, Tongá tau pehē 'o tō 'a e *raw material* 'o 'omai kia nautolu ke nau ...

Tevita Lavemaau: Sea ki'i fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu?.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō.

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu 'Eiki Sea. Ko e malanga ko eni 'oku 'ikai ke felāve'i ia 'Eiki Sea pea mo e fokotu'u ko ē 'oku 'omaí. Ko e fokotu'ú ke tau tali 'io pē 'ikai. Mole lahi, toki fai 'enautolu e fo'i ngāue ko iá ke tau sio ki ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e hā e fakatonutonú kātaki.

Tevita Lavemaau: Ha'u e Minisitā ko eni 'o *lecture* ke ako'i tautolu 'oku 'ikai ke tau sio 'ilo'i ha me'a.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga. 'Oku 'ikai ke tali ho'o fakatonutonú, me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea ka u hoko atu mu'a he ko e, ko 'eku ki'i me'a hake 'aku ia 'o si'i pou pou ki he fokotu'u ma'olunga ko 'eni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a ki lalo.

Poupou lahi Pule'anga ki he Fokotu'u Vava'u 15

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea ko u talaatu ko e fokotu'u ko eni ko e fokotu'u ma'olunga 'eni, 'oua te tau to'o ma'ama'a e fokotu'u ko eni. Neongo 'oku ne hanga 'e he Fakafofonga 'omai ko Vava'u, 'ikai. Ko e me'a fakafonua 'eni pea kuo pau ke fai e pou pou'i ia. Pea ko e 'uhinga 'eku malangá he 'oku na fekau'aki. 'Oku 'ikai fepaki e fokotu'u ia pea 'oku fai e pou pou lahi ki ai. Pea kapau 'oku pehē 'oku fu'u lōloa 'eku fakamatalá. Ka ko 'eku 'oatu eni ke tau sio ki ai. Pea ko e, pea kātaki pē ka u ki'i faka'osi atu ai leva.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko 'etau hanga ko ia 'o feinga ke tau hanga 'o *transform* faka-*industrialization* 'a Tonga ní, ko e 'uhinga ia kuo pau ke ha'u 'a e kau 'inivesitoa mei muli kuo nau 'osi fai 'a e fo'i *experience* ko 'ení he 'oku 'ikai ko e pa'angá pē 'oku 'omai Sea. 'Oku 'omai mo e tekinolosia na'e fai'aki 'enau liukava ko ē 'o *transform* honau ngaahi fonuá. Me'a ia 'e ua 'oku pau ke ha'u ia. Pea kuo pau ke tala atu 'e he fonua ia, he 'ikai ke mou ōmai moutolu 'o 'ai kātoa Tonga ni, 'ikai. Malu'i e me'a ko ē ma'a 'emau kau Tongá, 'oua 'e fai ha ala ki ai. Te mau tala atu, ha'u ki he fo'i sekitoa ko ē 'oku fiema'u ki ai ho'omou tekinolosiá, pea fiema'u ki ai ho'omou lau milioná. Pea te nau langa ia 'o fakataha mo e Pule'angá.

Faka'amu Pule'anga ke fakalukufua e fakakaukau kae 'ikai fakangatangata pe ki Vava'u

Ko e me'a ko ia ki he 'etau pehē te tau tu'u hake pē tautolu 'i he lolotonga 'etau peseti 'e 86 'etau *subsistence living* pē ko 'etau *informal* sekitoá, he 'ikai ke tau si'i lava fai e me'a ko iá. Pea ko e 'uhinga ia 'oku fai ai e poupuu makehe pea ko u fokotu'u atu ke mea'i, 'oku ou malanga atú 'i he me'a 'oku 'osi fakahoko 'e he Pule'angá ka te mau hangē ko 'ení. Ko 'emau 'ai ko eni 'e fo'i kautaha mahalo 'e 4 he taimi ni 'o nau fai 'a e *manufacturing*. Ko e taimi ni ko ē ko 'ene mo'oni, te mau fekau leva ki he kakaí ke nau si'i tō mai e *raw material* 'omai ki ai. Pea ka 'i ai ha me'a 'e 'omai mei muli, 'oku mo'oni, te mau 'unu leva 'o kole ki he Minisitā 'o e *Revenue* kātaki mu'a si'i to'o atu e *excise tax*, koe'uhí ke mo'oni e fo'i fakakaukau. Pea ko 'etau faka'amú ke 'oua 'e fai pē ia ki Vava'u kae fakahoko fakalukufua ia. Ko ia ai 'e Fakafofonga ko u fakamālō atu 'i he 'omai 'a e ngaahi fakakaukau makehe ko ia fakamāmani lahi ke tau fetokoni'aki ai he Fale ni. Pea 'oku fenāpasi 'aupito pē ia mo e lue'anga fakalukufua 'o e Pule'angá 'o e 'aho ní. Pea kapau 'e to e fiema'u ke u to e ki'i titeila, to e lava pē ke 'alu atu. Ka ko u pehē mahalo 'oku fe'unga ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. Ko e, me'a mai 'e Fakafofonga Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Kau Mēmipa e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea, ko e fokotu'u ko eni 'Eiki Sea, 'oku kau ia he fokotu'u ma'olunga kuo 'omai ki he Fale ko eni. Ko e me'a ko eni ko ē 'oku fai ko ē he Pule'angá, 'oku te'eki ai ke fai 'e he Pule'angá ia e me'a ko eni 'Eiki Sea.

Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko u ki'i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni 'Eiki Nōpele.

Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fo'i lea ko ia 'oku te'eki ai ke fai 'e he Pule'angá 'a e me'a ko iá 'oku hala 'aupito ia. Ko e toki 'osi eni 'eku fakamatala atu 'a e 'ū sitepu pau kuo mau fai ke fakahoko e fakakaukau ma'olunga ko eni. Hala 'aupito e fakakaukau ia ko iá. Ki'i fakatonutonu atu Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tui ko e fakakaukau lelei mei Vava'u he 'e lahi ange \$ hu mai ki he fonua

Lord Nuku: Mālō Sea. Ko ‘eku ‘uhingá ‘Eiki Sea, ko e ‘uhinga e fakakaukau ko ení ko e fefakatau’aki tau’atāina pea vahe’i ha fo’i ‘ēlia ke fakangofua ai ke fai. He ko e fakakaukau ko ení ‘oku muimui mai ai ‘oku pau ke tuku mai ‘a e *free tax* ko e tukuhau. Tau’atāina e fehū’aki ko ia ‘o e koloá. Ko e me’a ko ē ‘oku fokotu’u mai ko ē ‘e he ‘Eiki Minisitā me’á ‘oku mo’oni ‘aupito ‘aupito e fo’i tafa’aki ia ko iá. Ka ko e fo’i tafa’aki mavahe ia mei heni. Kapau ‘e fakahoko ‘a Vava’u ki he me’a ko ení ‘Eiki Sea, ‘oku ou tui ko e fakakaukau lelei eni. ...

<001>

Taimi: 1040-1045

Lord Nuku: ... ka ‘oku hangē ko e me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Fakafofonga ‘e kei pule’i pē he Pule’anga he ‘oku hangē pē ‘oku ‘i ai e ‘ū *bonded house* ‘i heni tukuhau. ‘Oku fakahū mai pē ‘ū me’a ‘o fakahū ki ai ‘oku ‘ikai ke tukuhau’i ia. Ko fē taimi ko ē ‘oku ‘alu ai ki tu’a pea pule pē ‘a e tukuhau vāhenga ia pea mo e ‘ū pisinisi ki hono tuku atu ki tu’a. Ko e ‘uhinga ‘eku lave ki ai ‘Eiki Sea ‘oku meimei fakaofiofi ‘a e ngāue ko eni ‘i ai. Pea ko hono lelei taha ‘Eiki Sea ‘e lahi ange ‘a e pa’anga ‘e fakahū mai ‘e he kakai ‘oku nau loto ke fai ha ngaahi ngāue kae faka’atā ‘i he tukuhau ‘i he lolotonga te nau hū mai ai kae toki tokoni mai pē tokotaha ha’ane ko ē ‘a e fokotu’u ‘Eiki Sea.

Lahi ngaahi faingamalie ‘e ma’u pea ‘ikai uesia polisi Pule’anga ki he tukuhau

Ka ko e me’a ko ē ‘oku fai e pou pou ko ē ki ai he koe’uhí he ‘e malava ke to e lahi ange ‘a e ngaahi ngāue ‘oku lolotonga ha’iha’i ia he taimi ni ‘i he founga fakalele ko ē ‘o e Pule’anga ‘Eiki Sea. Kapau ‘e tali e fakakaukau ia ko eni ke fai e me’a ko eni ko e me’a pē ‘e ‘Eiki Fakafofonga pē ‘oku ‘i ai ha, ke fakangata pē ‘oku ‘i ai ha fakangatangata ki he ngaahi fēfakatau’aki ko eni. Ke ‘uhí he ko hono tali ‘o’ona ia ko e silini ia ‘oku lahi faufaua. Ko e monū’ia ‘Eiki Sea lahi faufaua mo ia. Ko e me’a ia ko ē ‘oku fai atu ai ‘a e pou pou ko ē ki heni he kapau ‘e tukuange ko e faingamālie ‘oku lahi ‘aupito. Ka ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga ko ē ki he Pule’anga ko e *policy* ko ē ‘a e Pule’anga ki he tukuhau mo e me’a kātoa ‘ikai ke uesia. Ko hono fo’i tukuange pē ‘o e fo’i tau’atāina ko eni ‘Eiki Sea ki he fokotu’u pisinisi ngaahi koloa, hū mai *investment* ‘oku malava ia he fakakaukau ko eni.

Ka ko u, ‘oku ou pou pou lahi au ki he Fakafofonga ko eni ko ē ‘Eiki Minisitā he ‘oku ne pou pou’i ia ‘e ia. Ka he ko e me’a ko eni tau fakafuofua ko e mahalo ko e ngaahi fakakaukau ko eni ‘oku ‘i ai e ‘ū ‘ēlia pehē ia kuo ‘osi fokotu’u ia ‘i fakamāmani lahi tau pehē pē hangē ko Siaina. ‘Oku ‘i ai ‘enau *trade free zone* ‘anautolu ia ko e ngaahi koloa ko ē ‘a Tonga ni ‘oku tonu ko ē ke fou ko ē he kolonitini mo e ‘ū me’a kātoa ko ia ‘oku pau ke ‘alu hangatonu pē ia ki he feitu’u ko eni pea toki hanga leva he Pule’anga ‘o tukuange mei ai. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e faka’atā ia hangē ko eni ko Tonga ni. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi koloa ia mei Tonga ni ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o ‘ave. Ka ko e feitu’u ko ia kapau ‘e tali ‘e Tonga ni te tau lava tautolu ia ‘o fakamāketi pē me’a kotoa pē ‘i Tonga ni ‘a ē ko ē ‘oku ‘ikai ke lava ko ē ‘o me’a ‘o ‘ave ki ai Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni atu pē ‘e loto ki ai e, pē ‘e loto e ...

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni ?

Lord Nuku: Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘E Sea ko u ‘ilo ‘oku tau poupu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Founga malava ke fakaa’u fakakaukau & fokotu’u Vava’u 15

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ka u ‘oatu ‘a e ki’i founga ko ‘eni ke fei mo fakahoko pē ho’atā pē ko eni e ngaahi ngāue ko eni. Manatu’i te tau tatali tautolu ki he ngaahi me’a ko ē hangē ko eni. Kapau ‘e ‘i ai ha kau *foreign investor* ‘oku nau ha’u ki he Fakafofonga ke nau ha’u ki Vava’u. Ko ‘ene fakahū mai pē ‘e ia mo nautolu ‘enau me’a ka u ‘oatu ‘enau *Certificate of Foreign Investment*. Te u lava pē ‘o fai he ‘aho ni pē. Fika ua ko e taimi ko ē ‘e tau pehē ‘oku ‘i ai ha fo’i *manufacturing* ha feitu’u pea tuku ia ai ‘i Vava’u pea ne kole mai leva ‘e ia sītepu hoko Minisitā ko u kole atu ke si’i hū ta’etute mai e ‘ū me’a. Ko ‘ema lele atu pē ki he Minisitā *Revenue* kātaki mu’a si’i tukuange ē he ko e ‘uhinga ‘e ma’u ‘etau sēniti ‘atautolu ‘i Vava’u ‘i hono ‘omai ta’etute e *raw material* ka ‘e fakatau atu ia sai kia tautolu. ‘UHINGA lelei mo ia. Lava mo ia ‘o fakahoko he ‘aho ni. Ko ‘eku ‘uhinga atu ‘e Sea ‘oku mau ngāue’i ‘emautolu ‘a e fo’i fakakaukau pea ‘oku ou faka’amu ‘e au ki he Fakafofonga mei Vava’u ‘i he fakakaukau ma’olunga ko eni fei mo tau ‘unu tautolu he ‘aho ni he ‘oku ‘osi nga’unu e Pule’anga ia ke fai e me’a ko ia. Ka toki liliu e ngaahi Lao hangē ko e *Foreign Investment Act* ko eni kuo ‘osi fakahū mai he motu’a ni. Ko e kau ia he konga ke si’i tali mu’a kae lava ke vave ange ‘a e ha’u ‘a e *foreign investment*.

Ka ko e ‘uhinga ‘eku fokoutua hake ki ‘olunga ke u tokoni atu ki he’etau fēme’a’aki. ‘Oku lava lelei ke fakahoko e me’a ko eni he ‘aho ni pē ka tau toki hanga ‘ai e fo’i *trade zone* ke toki fai e me’a ko iá fakalukufua kae fei mo nga’unu tautolu ke fakaivia ‘a Vava’u ke ne lava fakahoko ha *manufacturing* ‘i ai hū mai e ngaahi koloa mei muli ta’etute ta’e’ekisia pea lava ke ma’u hatau sēniti hono ‘ave ki muli ka tau ō pē ‘o fēngāue’aki fakataha mo e Minisitā *Revenue*. Pea ko ‘ene fakangofua pē ‘e ia koe’uhī te ne sio ‘oku neongo ‘oku ki’i mole hē ka ‘e tupu lahi hē. Tau ō mo tautolu ko ‘eku ki’i tokoni atu ia Sea. Ko e ki’i fakamatala ia ko ē ki he fo’i vīšione he kaha’u ‘e toki hoko ia he ta’u 10 hoko. Lava pē ‘o kamata he ‘aho ni.

<002>

Taimi: 1045-1050

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele ‘Eua.

Tapou ‘oange faingamalie ki Vava’u he ‘oku kainga eni mo e Lao ‘Inivesi muli

Lord Nuku: Mālō ‘Eiki Sea! Fakamālō ‘aupito ki he ‘Eiki Minisitā ki he ‘ene poupu lahi ko eni, pea ‘oku fielau pē he ko ‘ene Potungāue ē ke kumi ‘a e ngaahi faingamālie ma’a e kakai ‘o e fonua. Ka ko e fo’i me’a pē na’a ku tokanga ki ai Kapau ‘oku ke poupu ki ai ‘Eiki Minisitā, ‘oange ‘a e fo’i fokotu’u ia ke fokotu’u ‘i Vava’u. He ko ho’o lao ko ē ‘a e ‘inivesimeni ko ē ‘i muli. ‘Io, sai pe ke ki’i tali si’i ‘a e fokotu’u kae toki ‘ai ‘a e ‘inivesimeni. Ka ko u poupu kia koe koe’uhī he ‘oku na kāinga. ‘Oange ‘a e fo’i faingamalie ko ē ki Vava’u. Pea ‘osi ko ia pea

tau toki sio ki he me'á. Ko e me'a pe he na'a ku fehu'i 'anenai ki he Fakafofonga ke 'ai ha fo'i fakangatangata ha *barrier* ki he 'u 'inivesi ko eni 'e fai 'i Tonga ni. Ko e me'á pē ia. Kapau 'oku pehē ia 'io, kuo 'osi fai ha ngāue lelei ki ai 'Eiki Minisitā. Pea tau tuku atu ki he Pule'anga 'a e me'á. Mālō.

'Eiki Minisitā Revenue: Sea, ka u ki'i fakahoha'a atu!

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā *Revenue*.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'Oku ou faka'apa'apa lahi 'aupito ki he Fokotu'u 'oku 'omai ki he Fale Alea 'o Tonga. Kae tukuange pē mu'a Sea, ke 'oatu tau'atāina 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni.

Kole ke fakaukau'i lelei Fokotu'u Vava'u koe'uhi ko e laó ke tatau ki he taha kotoa

'Oku ki'i kehe 'a 'eku fakakaukau 'a'aku. Pea 'oku ou kau au 'i he tui Sea, ke ki'i fakakaukau'i fakalelei 'a e Fokotu'u ko eni. Na'e 'omai pē ki he Pule'anga ke fakapapau'i 'oku *harmonize* pea mo e ngāue ko ē 'a e Pule'anga. Mahalo 'oku mea'i pē 'e he Hou'eiki 'oku 'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'oku fakahoko fakalukufua fekau'aki pē mo e fakakaukau ko eni. Ko e taumu'a pē Sea, ke lava ke 'i ai ha fa'ahinga fefakatau'aki pehe ni 'a Tonga ni mo e ngaahi fonua kehe. Ko e 'uhinga ia 'a e fakakaukau ke *PACER+ pe PICTA*. 'A ia ko e fakakaukau Sea, ko e fefakatau'aki peheni. Pea 'oku 'i ai 'eku tokanga Sea, ki hono 'ai ko eni ke fakahoko fakavahe 'a e lao 'i he fonua ni. Ko hono 'uhingá ko e tu'u 'a e Konisitūtone mo e kupu 4. 'E taha pē 'a e lao 'o Tonga ni, ki he Hou'eiki mo e me'avale. 'E 'ikai ke fokotu'u ha lao 'i he fonua ni, ki ha fa'ahinga kae tuku ha fa'ahinga. 'E *apply* tatau pē.

Ko e lao tukuhau 'o e fonua ni. 'Oku *apply* tatau pē ia mei Tokelau ki heni. Ko hono 'ai ko ē Sea, ke fakahoko ki ha vahefonua kae to'o 'a e tute kae tukuange ha vahefonua 'oku 'i ai 'a e ki'i palōpalema ai. Pea 'oku ou kole pē ke fakakaukau'i fakalelei eni ke 'omai ki he Pule'anga. Ke fakapapau'i 'oku fenāpasi mo hono fokotu'utu'u fakalukufua, kae pehē Sea, ki he'ene tu'u ko ē 'etau lao. Ko hono 'uhingá. Na'a 'osi pea tau hanga 'o hamo 'a e fonua 'o tu'u fakavahe, he 'ikai ke tau tu'u fakalukufua 'o Tonga, kae fakakaukau'i fakalukufua pē ia Sea. Ka ko e 'uhingá ko u pehē pē ke 'omi 'a e fokotu'utu'u ki he Pule'anga ke fakakaukau'i pē ko e hā pea toki fokotu'u mai Sea. Ko e anga ia 'o e fokotu'u atu Sea. Mālō!

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai! 'Eiki Minisitā Toutai.

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, Fakatapu atu ki he Hou'eiki Minisitā Fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele, pea pehē foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai.

Ka u ki'i 'oatu pē ha tokoni ki he fokotu'u ko eni 'oku 'omai ko eni. Ko e vakai 'a e motu'a ni, ki he Fokotu'u ko eni. 'Oku tonu 'aupito pē 'a e Fokotu'u ko eni, sai 'aupito pē. Pea to e totonu pē pea mo e pou pou ko ia 'oku 'omai mei he 'Eiki Palēmia. Pehē pē foki ki he Minsitā ko eni mei he Leipa. Pehē pē mo e fakamatala ko eni 'oku 'omai mei he Minisitā ko eni 'i he *Customs* mo e *Revenue*.

Poupou ke langa e mālohinga Vava’u mo e ngaahi ‘otu motu

Ko e ki’i tākaki atu pē ki ai ‘a e motu’a ni. Ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku lolotonga lele pē ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga ki ai. Ko e tafa’aki ko ia ‘a e ngōue pea mo e toutai, ‘a ia ‘oku fakahoko fatongia ai ‘a e motu’a ni. Ka ko e me’a ko eni ‘oku fakamamafa mai mei he Fokotu’u ko eni ko e anga ia ko ē ‘a e faka’uhinga ‘a e motu’a ni ke ...’i he tafa’aki ko ia fakakomēsiale mo e....

<004>

Taimi: 1050-1055

‘Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: ...faka’ikonōmika ‘i he laka fakalalakaka ko ia ko e fiema’u ke tau siofi ange ‘a e tu’unga fakaenatula ko e mālohinga ia ‘o e ki’i vahefonua kehekehe pē ko e motu kehekehe, hangē ko eni ko e tu’u ‘a Tongatapu ‘oku mahino ‘aupito pē koe’uhí ko e lahi ko ia ‘a e motu’u pea ‘oku faingofua ange ke to e lahi ange ‘a e langa ko ia ‘o e ngoue fakakomēsiale, pea kehe pē ‘a ‘Eua koe’uhí ko e vaotā pea mo e tō ko ia ‘o e vanila, kau ai pē mo e kava, pea ko e tu’u ko ia ‘a Vava’u, kaikehe ko e mālohinga ko eni ‘o e vahefonua taautaha ko e lea fakapapāangi ki ai ko e *comparative advantage*, ‘o e vahefonua taautaha, ‘uhi pea ‘oku hoko fakanatula pē ia, kā ko e me’a ko ē ‘oku fokotu’u ko ē ko e me’a ko ē ‘oku mahu’inga ko ē ‘i he fokotu’u ko eni, ke tukuange mu’a ha to e fakamamafa ange ke to e tokonia ke lava ke ngāue ‘o ‘aonga ‘aupito ‘aupito ‘a e mālohinga ko eni ‘o e vahefonua, fakatatau pē eni ki Vava’u. Ko e tu’u ko ia ‘i he tafa’aki ko ia ‘o e toutai, ko e faama’i ko ia ‘o e tofe, ko e mālohinga ko ia ko Vava’u ia, pea na’e toki foki atu mei Tonga ni ‘a e kulupu mei ‘Asitelēlia ‘oku nau tokonia ko eni hono langa ko eni ‘o e tofe, faama’i fakakomēsiale ko ē ‘o e tofe, pea ‘i he ‘enua fakamatala ‘oku lele lelei ‘aupito ‘aupito pea ‘oku nau faka’amu ke to e ‘alu ki ha to e tu’unga ‘oku to e kehe ange koe’uhi ke to e fakalalakaka ange.

Pea ‘ikai ke ngata pē ai kā ko hono faama’i ko ia ‘o e limu pea ‘oku to e ‘i ai pē pea mo hono toutai’i ko ia ‘o e ika, pea ‘oku kamata ngāue ki ai ki hono fokotu’u ‘o e ngaahi vakavaka’āmei ko ē ki hono tauhele’i ‘o e ika, pea ‘oku lahi ange ika ‘oku ma’u ‘i Vava’u, pea ma’ama’a ange ki he kāinga. Kaikehe kā ko e sio ko ē ki he fefakatau’aki fakavaha’a pule’anga, ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ko ē ‘a e vanila ko e ongoongo ‘oku ‘omai mei Vava’u ko ia ‘i he ngaahi ‘aho ko ia na’e toki maliu atú, ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku hoko ‘i Vava’u ki he vanila ‘oku fakafiefia ‘aupito ki he kau ngoue vanila, mahalo ‘oku fekau’aki mo e liliu ko ia ‘o e ‘ea, ‘oku ki’i tōmui ‘a e fisi ko ia ‘o e vanila, ka ‘i he ‘ene ‘asi ‘i he taimi ni ‘oku fu’u fisi lahi ‘aupito ‘aupito ‘a e vanila, meimei ko e fo’i lau kotokota pē ia ‘oku ‘asi mai ai ‘a e fo’i fisi ko ia ki he me’a, pea ‘i he tu’u he taimi ni ‘oku lele ‘a e polokalama ‘a e Potungāue ko hono ako’i ko ia ‘a e kāinga ke ki hono fakafanau ko ia ‘o e pē ko hono *pollenate* ko ia ‘o e vanila ‘i he taimi ko ē ‘oku matala ai, he koe’uhí ko e taimi ‘e matala ai ‘oku fakataimi pē ko ene a’u pē ki he 10 pongipongi ‘oku ‘ikai ke to e fu’u ‘aonga hono feinga’i ko ē ke fakafanau ko ē ‘a e kolosi ko ia ‘i he matala ko ia ‘o e vanila.

Pea ‘i he ‘ene pehē ‘oku sio ko e mālohinga eni ‘o Vava’u pea pehē foki mo e kava, pea mou mea’i pē ‘e he Fale ni ko e tō ko ia ‘o e kava ‘i Vava’u ‘oku fu’u lahi faufaua ‘aupito ‘aupito, pea to e lelei ange ‘oku ‘alu ki he tu’unga ‘oku to e lelei ange, kā ko e anga ko ia ‘eku faka’uhinga ki he fokotu’u ko eni, ‘uhi ke to e faiange pē ha tokoni mo to e fakamamafa’i ange hono mo to e fakamālohi’i ange pē ‘a e ngāue ko ē ‘oku fai kia kinautolu ‘uhí ke lele hono mālohinga ko eni ‘i he tu’unga ‘oku lelei ‘aupito ki he fonua, pea kau ki ai mo e fefakatau’aki.

Pea ‘oku kehe pē ‘a Ha’apai, pea kehe pē ‘a Niua, pea ‘oku kehe mo Tongatapu ni, pea ko e ngaahi me’a ko ia ‘e lava ‘aupito ‘aupito ke ‘aonga ‘a e fa’ahinga fokotu’u ko eni koe’uhí ke tokoni pea hangē pē k e fokotu’utu’u fo’ou ko eni ‘a e Pule’anga, ‘oku taimi totonu pē hono ‘omai ‘a e fokotu’u ko eni koe’uhí ke fakakau ki ai, koe’uhi ke tokonia ‘a e kāinga ko ē ‘i Vava’u.

Pea ko e taha foki ‘o e mālohinga ko ia ‘o Vava’u ko e folau ‘eve’eva. Fu’u fiem’au lahi faufaua ‘aupito, pea na’e ‘i ai ‘a e fakataha ‘a e motu’a ni pea mo e tokotaha ‘oku ha’ana ‘a e hōtele ‘i Tonga ni ‘i he ‘aho ‘e 2 kuo maliu atu, pea ‘oku ne pehē ‘oku tokosi’i ‘a e ha’u ‘a e kau folau ‘eve’eva ki Tonga ni ko e si’isi’i ‘a e me’a ke nau mo’ua ki ai he taimi ‘oku nau ‘i Tonga ni ai. ‘Oku ‘ikai ko e ōmai pē ‘o nofo pē ‘i hōtele pē ko e takai holo pē ‘o sio ‘i he ngaahi mātanga pea ōmai pē ‘o nofo pē ‘i hōtele ...

<005>

Taimi: 1055-1100

‘Eiki Minisitā Ngoue & Toutai : ... pea toki foki. Koe’uhí, pea ‘i he’ene pehē ‘oku fakangatangata leva ‘a e ha’u ki Tonga ni, ‘A ia ‘oku lahi ‘aupito, hangē ko e mātā e tofua’a, kau ia he me’a ‘oku kau pē ki ai ‘a Vava’u, pea pehē foki ki Ha’apai, pea pehē ki ‘Eua. Ko e ngaahi mālohinga eni e ngaahi vāhenga ‘e 3 ko ení. Sea, ko e ki’i poupu atu pē ia, nounou pē, ki he fokotu’u ko ení. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai, Vava’u 15.

Sāmiu Vaipulu : Sea, ‘oku ou fakamālō atu pē, Sea, ki he ngaahi poupu kuo faí. Ka ko ‘eku lave pē ki he ‘Eiki Minisitā Polisi, mo e me’á. ‘Eiki Sea, ko e me’a ko ení, ‘oku ‘ikai ke Lao makehe. Ko e founa ngāue ‘oku ‘ikai ... ke langa e ngāue, pea ko e Pule’angá pē, ko e fonua fakalūkufua leva ia. Ko e lelei ko ē ‘o e fakakaukau mo e ‘amanaki ko ení, ko kitautolu kātoa pē ‘i he fonua ko Tonga, te tau ‘inasi aí.

‘Eiki Minisitā Polisi : Sea, fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu eni, Vava’u 15.

‘Eiki Minisitā Polisi : Ko e ‘uhinga ko ē ‘a e *free trade* ko ē ‘a Vava’ú, ke ‘oua ‘e ‘i ai ha tute ai, pē tukuhau. Ko e ‘uhingá ia.

Sea Kōmiti Kakato : ‘A ia ‘o hangē ko e sipoti, Fo’i Lao ko eni na’e ..? Ta’etute e me’a kotoa.

‘Eiki Minisitā Polisi : To’o. Ko e taimi ko ē ‘oku fefakatau’aki aí, ko e ngaahi feitu’u ko ē ‘oku fai ai e tānaki tuté, mo e me’a, ‘oku to’o ia. Ko e ‘uhingá ia. Ka ‘oku mou mea’i ‘oku ‘i ai ‘etau Lao ki ai. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ia ke ‘oua ‘e *apply* e Lao ko iá ‘i Vava’u. He ‘ikai ke lava ‘e he *policy* ngāue ‘o *override* e Laó. Na’e ‘osi fakahinohino kitautolu ki ai ‘e he ‘Ateni Senialé. Ke tokanga ‘aupito e Pule’angá, he taimi ‘oku ‘omai ai e ngaahi fokotu’u pehē ni. Na’a fepaki mo e Lao. Ko e me’a ia ‘oku talaatu ai ke ‘omai pē ki he Pule’angá ke fakakaukau’í. Ko e

‘uhinga ia ‘a e fai e fepaki e Lao, Sea. Ke ‘omai ha *policy* ngāue, ke ne *override* e Laó. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē, Sea. Mea’i pē ‘e he Fakafongá. Ko e fakatonutonú ia, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ki’i tokoni atu, kātaki fakamolemole, pē ‘e lava.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e Vava’u 15 pē, ko ‘ene taimi.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Fakafongá, kātaki mu’a ke u ki’i tokoni atu, taimi si’i pē.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai.

Fetōkehekehe’aki he fakakaukau ‘o e sone fefakatau’aki tau’atāina

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ‘E Sea, ‘oku mahino ‘a e ngaahi fakakaukau lelei ko ení, ka ‘oku ou fie tokoni atu pē. Mahalo ko e fehālaaki hono fakalea ‘a e fo’i fokotu’ú, ‘o pehē. Ko e fakapālangi, ko e *free trade zone* ‘a Vava’u. Ko ‘eku tokoni atú. Hangē ko ‘eni. He ‘ikai ke tau lava ‘etautolu ‘o *declare* ‘a Vava’u pē ko Tongatapu. ‘Oku ‘ikai ke fakakaukau pehē e fo’i fakakaukau. Pē na’e pehē e fakakaukau. Ka ko e fo’i founa ngāué, ‘oku pehē ni. Kapau te te ‘alu ki Vava’u he ‘aho ni, kuo pau ke te tuhu’i ‘e kita e fo’i feitu’u, sikuea mita, ‘e *declare* ko e ki’i fo’i feitu’u ia ‘e *free trade zone*. ‘A ia ko e feitu’u pē ia ‘e ngata ai, ke fokotu’u ai ha ‘ū kautaha *manufacture*, pea

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, ka u fakatonutonu e Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fakatonutonu eni, Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e fakatonutonú ‘oku fakatatau ia ki he fokotu’ú. Fokotu’u Fika 20/2018. ‘Oku pehē e fokotu’ú. “‘Oku ou faka’apa’apa mo fokotu’u atu heni ki he Fale ‘eiki ni, ke faka’atā ange mu’a ‘a e Vahefonua Vava’ú, ke hoko ko e *special trade, free trade economic zone*.” ‘Oku ‘uhinga ia ki he Vahefonua Vava’ú. ‘Ikai ko ha fo’i tuliki pē, Sea. Ke tonu ‘ete sio ki he me’a

Sea Kōmiti Kakato: Tonu ia

Taukave Vava’u 15 tatau pe Lao ki he taha kotoa

Sāmiu Vaipulu : Sea, tatau pē, ‘Eiki Sea, hono vahe’i ko ē ‘o Vava’ú, mo hono vahe’i ko e e ngaahi ‘elia i Tongatapu ni ‘oku tauhi ai e koloa ta’etuté. ‘Ikai to e kehekehe. Ko e vahe’i pē e fo’i ‘elia, ko e ‘elia e ... Ko e hā hono kovi? Tatau pē mo e fale tuku’anga koloa ‘a ha taha, ‘Eiki Sea, ‘oku ‘osi faka’atā ‘e he Laó. Ka ko e Laó ke tau tatau kotoa.

'Eiki Minisitā Polisi : Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu eni ki he Mēmipa Fika 15 ‘o Vava’u.

'Eiki Minisitā Polisi : Mama'o 'aupito e me'a ia 'oku fakahoko mai 'e he Fakafofongá, Sea. 'Oku 'i ai e ngaahi *warehouse* 'oku 'ave ki ai e ngaahi koloá i Tonga ni. Pea 'oku 'ikai ke pehē ia 'oku 'i ai ha *free trade zone* 'i Tongatapu ni. Ko e ngaahi *warehouse* ia 'oku tānaki ai e koloá. Ko e fakatonutonú ia, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Tali ia, Minisitā.

Sāmiu Vaipulu : Sea, pea ko e taha, Sea. Ko e fokotu'ú. 'Oku 'ikai ke pehē ko e fokotu'ú, pea hanga 'e he Fale Alea ia 'o fai e ngāue. Ko e ngāue 'e kei fai pē, 'alu kotoa pē e 'ū me'a ko 'ení, ki he Pule'angá. 'Oku 'ikai ko e 'ai eni ia ke fai e ngāue ki aí, 'e he Pule'anga Fisi, pē ko fē. Ko e 'omai pē ki he Pule'angá fakalūkufua. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku ...

Lord Fakafanua : Sea, ko e kole tokoni atu pē ki he Fakafofonga Vava'u.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e kole tokoni eni e Fika 2 Nōpele 'o Ha'apai.

Fakatonutonu 'uhinga 'elia vahe'i mavahe 'i Vava'u ke ta'etute, ta'etukuhau mo e hā fua

Lord Fakafanua : Mālō Sea. Fakatapu atu pē ki he Feitu'u na, Sea, pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō. Kuo u fanongo atu pē ki he feme'a'akí, Sea ...

<006>

Taimi: 1100-1105

Lord Fakafanua : ... Ko e fokotu'u ko eni 'a e Fakafofongá 'oku mo'oni 'a e fakatonutonu ko eni 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisitā. 'Oku 'uhinga pē ia ki he Vahefonua Vava'ú. Pea 'oku ou mālie'ia Sea, ko e 'uhingá ko e *special free trade economic zone*, 'i he'eku mahinó, 'oku 'uhinga ia ki ha 'elia 'oku maaka'i 'e ehe Pule'angá, koloa kotoa pē 'oku hū ki loto ki he 'elia ko iá, 'oku ta'etute ta'etukuhau, 'oku 'i ai mo e ngaahi makatu'unga 'i he *Customs* mo e 'u *Regulation* ko ia 'oku faka'atá ia ki he koloa ko ia. Tukukehe 'o kapau 'e fakatau atu 'a e koloa ko iá ki lotofonua. Tau pehē pē kapau ko e kāinga Tongá, kapau te nau fie fakatau 'a e koloa ko ia 'oku fakahū ki he *special economic zone*, 'e fiema'u leva ia ke tute, fakatatau ki he Lao ko ia fakalotofonua.

Ka ko 'ene tō pē ko ē 'a e koloá ki he fo'i 'elia ko ení, 'ikai ke 'i ai ha'ane kaunga 'a'ana ki he tuté mo e me'a ko iá. 'A ia ko e taumu'a ko ia 'o e *free economic zone*, ke tānaki mai ha 'ū koloa tau pehē pē mei Siaina 'Aositelēlia mo Nu'usila, pea hanga leva 'e he kau Tongá, 'i loto he fo'i 'elia ko iá, ko e 'uhingá na'e 'omai ta'etute, pea 'oku 'ikai ha tukuhau 'e hilifaki atu ki ai. 'E hanga leva 'e he kau Tongá 'o fa'u'aki ha'anau me'a, tau pehē pē kapau te tau ngaahi ha'atau me'alele 'i Tongá ni, 'e 'omai 'a e va'é mei 'Itali, pea 'omai 'a e mīsini mei Siapani, pea 'omai 'a e sio'atá mei 'Amelika, tānaki kātoa mai ta'etukuhau hono 'omai ki he fonuá ni 'o kapau 'e 'omai ki he *free economic zone*. Tau langa leva 'a e ki'i kā, pea *export* atu leva te'eki ke hilifaki ha tukuhau ki ai. Ko e anga ia 'eku mahino'i 'a e me'a.

Ko e 'u 'elia ko ia 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga Vava'u 15, 'uhinga ia ki he *bonded*

warehouse. ‘A ia ‘oku ‘osi ‘i ai pē ‘a e ‘ū bonded warehouse ‘i Tongatapu, tu’u ‘i Ma’ufanga, tu’u ‘i uafu, ‘u feitu’u kehekehe pē ‘i Tongatapu. ‘Oku ‘omai ki ai ‘a e ‘ū koloá ‘o tauhi ai, pea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Ofisa mei he Kasitomú, ‘oku ne hanga ‘o tokanga’i ‘a e ‘ū koloa ko ia ‘oku fakahū mai ki he bonded warehouse. ‘A ia ko hono fakahū ko ia ki lotó, ‘oku ‘ikai ke tute, toki tute pē hono tukuange mai kitu’a.

Ta’efiemālie ke ‘ikai fakakau Tongatapu he fokotu’u Vava’u 15

Ko e fakakaukau ko eni ‘a Vava’ú, ke ngata pē ‘a e me’a ko eni ‘i Vava’u pea ‘oku ou lotomamahi ko e ‘ikai ke fakakau atu mo e Vahefonua Tongatapu, he ko e me’a lelei ‘oku ne fokotu’u mai. Ka ko e founa ko ia hono pule’i ki’i faingata’a Sea. Ko e lolotonga, ‘oku tau feinga ke tñaki ‘etau tukuhau ‘i uafu, ‘oku ‘omai mo e faingamālie ia ke faka’atā ke ‘oua ‘e to e tñaki ha tukuhau. ‘A ia ‘oku ou fifili au, pē ‘e anga fēfē hono pule’i ‘e he Pule’angá, ‘a e koloa ko ia ‘oku hū maí, pea mo hono tukuatú, he ‘oku ‘osi lolotonga ‘i he Laó pē ia pea ‘oku ngāue’i ‘e he Pule’angá he taimí ni ‘a e bonded warehouse. Pea ‘oku ‘i ai mo e ‘ofisa ‘oku ne hanga ‘o le’ohi ‘a e bonded warehouse.

Tui faingata’a ke mapule’i mo tokanga’i fokotu’u mei Vava’u 15

Kapau te tau faka’atā ‘a e fo’i vahefonua ko ia ‘o Vava’ú, ‘e faingata’a ‘aupito ke mapule’i pe ko hai ‘oku tute, ko hai ‘oku ta’etute, ko e fē ‘elia ‘oku ‘omai ki ai ‘a e koloa ko eni. Tau fakatātā pē ki he ‘u ‘iote ko ia ‘oku hū maí, ‘oku fu’u lahi ‘a e matapā ia ‘oku ava ia lahi ‘a e palopalema ia ‘e lava hoko. Ko e fo’i tefito’i fakakaukau ‘oku faka’ofa’ofa, ka ko e founa ko ia ke ngāue’i, ‘oku ou fifili au pē ‘e anga fēfē ‘a e hanga ‘e he Pule’angá. Ko e fokotu’u atu pē ‘e Vava’u 15 ki he Pule’angá, ke nau fakakaukau’i. Ko e angamaheni, Sea ko e me’a ‘oku ‘ikai ko ha fakakaukau fo’ou eni. ‘Oku lolotonga ngāue’i ‘i LAX ‘oku ngāue’i ‘i New York, ‘oku nau ngāue’i ‘i Hong Kong. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e ‘u feitu’u malu’i ‘oku ‘aa’i, pea malu ‘i he loto uafú, pē ko mala’e vakapuna. ‘E ha’u pē ha kautaha ‘o invest ha’anau factory pē ko ha’anau me’a, pea ko e koloa ko ia ‘oku hū maí ‘oku nau hanga ‘o add value, ‘a ia ko hono langa’i hake ha ki’i koloa, pea nau toki tukuatu pē ‘e nautolu ‘o export kitu’a mei he fonua. Ko e taimi pē ‘oku nau hanga ai ‘o fakatau ki he fonua ko iá ‘oku toki hilifaki atu ai ‘a e tukuhau ‘a e fonua. ‘A ia ‘oku ou sio atu au ia ki Vava’ú, faka’ofa’ofa mahalo ‘e ki’i mau ange kapau ‘e ‘omai ki Tongatapu. Ko e anga pē ia ‘eku tokoni ki he Vava’u 15 mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai. Me’a mai koe Vava’u 15.

Sāmiu Vaipulu : Sea, ko e me’a pē ‘oku koloa ia ki he motu’á ni, ke langa faka’ekonōmika ‘a e fonua ko Tonga ‘Eiki Sea. Ko e hā ‘a e founa ko ē hono fakahokó tau tuku ia ki he Pule’angá ke nau fai, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Hou’eiki, tau ki’i mālōlō ai, tau toki foki mai Fakafofonga ‘o hoko atu.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<008>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Kōmiti Kakatō. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki.

Sāmiu Vaipulu: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e Hau 'o Tonga fakatapu pea mo e Ta'ahine Kuini mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afiō pehē foki ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā e Kalauni Kapineti. Fakatapu atu kau Fakafofonga e Kakai. Hoko atu homou fēme'a'aki 'i he Fokotu'u Tu'utu'uni Vava'u 15 kae 'oange e faingamālie 'uluaki kia Vava'u 15 ke me'a mai.

Sāmiu Vaipulu: Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko u tui kuo tau mei maau.

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea kole mu'a ke ki'i fakatonutonu pē 'a e fakahoha'a na'a faifai kae pehē 'e he Hou'eiki ia e Fale 'oku 'ai ke kau mo 'Ovaka he me'a. 'Ai ke fakangatangata pē 'i Neiafu 'e 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Vava'u.

Fakatonutonu ke fakangatangata pe sone fefakatau'aki Vava'u ki Neiafu

Sāmiu Vaipulu: Ke fūlihi ke 'oua 'e Vava'u kae 'ai pē ia 'o Neiafu pea 'i he fakahoko atu 'i he *Small Industries* 'Eiki Sea. Koe'uhí ke faingofua ange mahalo 'a e ngāue ko ē 'a e Hou'eiki ai mo e Pule'anga. Pea kapau 'e tali e fakatonutonu ko ia Sea pea ko u fokotu'u atu. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Ka u fakahoha'a atu. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato kae fai pē ha ki'i fakalavelave faka'osi atu pē Sea.

Kole ke tukuange ki he Pule'anga Fokotu'u Vava'u 15 ke fakakaukaua fakalukufua

'Uluaki pē Sea 'oku fai e, 'a e faka'apa'apa lahi ki he fokotu'u kuo 'omai ko eni 'e Vava'u ...

<002>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā Polisi: ... mo e kole pē Sea, ke 'omai pē mu'a ki he Pule'anga. Ke fakakaukaua fakalukufua. 'A ia ko e fokotu'u Sea ke tali ke 'omai ki he Pule'anga. Pea nau toki fakakaukaua ke fenāpasi mo e ngaahi fokotu'utu'u lolotonga ko ia 'a e Pule'anga. Pea toki lipooti mai ki he Fale Sea.

Ko e tu'u ko ē 'a Vava'u 'i he ta'u fakapa'anga kuo 'osi Sea. 'Oku fe'unga mo e pa'anga 'e 3 miliona na'e t'ānaki mei Vava'u, 'i he t'ānaki pa'anga ko ē 'a e fonua ni, fakafou 'i he tute mo e tukuhau. Ko e anga ia 'a e tokoni 'oku fai mei he kāinga Vava'u, ke fakakaukau 'i Sea, ke fakafenāpasi ko e 'uhinga ko 'etau ma'u'anga pa'anga mo e ngaahi ma'u'anga pa'anga kehe 'e lava ke ma'u 'o ka hoko e fakakaukau ko eni. 'Oku mahino pē 'a e fa'ahinga me'a ko eni he 'ikai ha fa'ahinga *gap* 'i he 'etau t'ānaki. Ka 'oku fai 'a e faka'apa'apa Sea ki he fakakaukau, pea 'oku fokotu'u atu ke 'omai ki he Pule'anga ke fakakaukau 'i Mālō Sea.

Sea Kōmiti: Mālō Minisitā. Me'a mai Vava'u 15. 'Oku ke me'a'i lelei pē 'a e kole 'a e Minisitā Polisi.

Taukave Vava'u 15 ka tali e fakakaukau 'e lahi ange \$ t'ānaki mei ai he 3 miliona kuo t'ānaki

Sāmiu Vaipulu: Sea, ko ia 'e Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Kōmiti, ko 'etau fokotu'u fakakaukau pe ke tokoni ki he ngāue 'oku tuku atu ki he Pule'anga. Sea, 'oku 'ikai ko ha 'ai eni ia ke pehē ke vahe mai ha pa'anga 'a e Pule'anga he taimi ni. Neongo ko e fiha miliona ko eni na'e ma'u he taimi ni 'e 'Eiki Minisitā 'e to e lahi ange ia 'i he miliona ko ena 'i he kaha'u ka fakahoko 'a e fakakaukau ko eni. Ka 'oku tuku atu pē 'Eiki Sea. Ko 'etau fakakaukau kātoa ko e tuku pē ki taumu'a 'o toki fakahoko ai hotau tala. Mālō 'Eiki Sea.

Pāloti 'i 'o tali 'ave Fokotu'u Vava'u 15 tuku ke fakakaukau he Pule'anga

Sea Kōmiti Kakato: Mālō! Hou'eiki! Kuo laumālie lelei e Fakafofonga pea mo e kau Hou'eiki, ke tau tali 'a e Fokotu'u ko eni 'o 'ave ki he Pule'anga, ke nau fokotu'utu'u fakatatau mo e ngaahi me'a 'oku laumālie ki ai 'a e Pule'anga. Pea mo hono ngaahi fakatonutonu.

Pāloti Kalake! Ko kimoutolu 'oku mou laumālie ki he fokotu'u ko eni mo e ngaahi me'a ne u 'oatu, ke tau tali pea mo hono ngaahi fakatonutonu ke 'ave ki he Pule'anga ke nau ngāue ki ai mo fokotu'utu'u ke *match* mo e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga. Laumālie ki ai me'a hake ho nima ki 'olunga.

Kalake Tēpile: Sea, 'oku loto ki ai 'a Sāmiu Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, Tevita Lavemaau 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Vaha'i. Loto kotoa ki ai 'a e Hou'eiki.

Loto kotoa ki ai 'a e toko hongofulu-ma-fitu. (17)

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki! Kuo mou laumālie lelei ki ai. Tau hoko atu ki he Līpooti 'A'ahi ki he ngaahi Vāhenga Fili. 'A ia ko 14, tau tuku pē ia ki he Minisitā ke me'a mai. Ka tau fanongo tautolu ki he 'Eiki Palēmia, ki he Tongatapu 1.

Līpooti ‘A’ahi Vāhenga Fili Tongatapu 1

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Sea, kae ‘uma’ā ‘a e toenga ‘o e Hou’eiki. Sea, ko e ki’i Līpooti ‘oku tufa atu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e Līpooti ‘A’ahi ki he ngaahi Vāhenga Fili. ‘A ia ko 14, tau tuku pē ia ki he Minisitā ke me’a mai. Ka tau fanongo tautolu ki he ‘Eiki Palēmia ki he Līpooti Tongatapu 1.

‘Eiki Palēmia: ...’uma’ā ‘a e toenga ‘o e Hou’eiki. Sea, ko e ki’i Līpooti ‘oku tufa atu ...’Oku konga ua ‘a ‘eku Līpooti . Ko e konga ‘e 1 ‘oku ‘i he tohi, pea ko e konga ‘e taha te u ki’i talatalanoa atu pē ki ai ke fakalahi atu ki he Līpooti. Kapau te mou me’a hifo ki he peesi 1. Mahalo ko e peesi eni ‘oku mahu’inga taha ‘i he Līpooti ni ‘a e vāhenga Tongatapu 1. Kapau te mou me’a hifo ki he fakatātā. Ko e konga eni ‘o e langa ‘a e Kosilio Vahefonua Tongatapu Fika 1. Ko e ‘api ko eni ko u tui ‘oku mou mea’i kātoa pē ‘emoutolu. Kapau te mou sio ki he fakatātā ka tau kamata pē he ‘oku mahu’inga ‘aupito, ‘aupito ‘a e *infrastructure* . Ko e anga eni ‘a e tu’u ‘a e vāhenga ko eni ‘api pea ko u tui ‘oku mou ‘osi mea’i ‘a e ‘api ko eni. Pea kapau te mou sio ki he fakatātā ko eni he ‘oku mahu’inga ‘aupito, ‘aupito ‘a e *infrastructure* . Ko e anga ia ‘a e tu’u ‘o e vāhenga ko eni ‘oku nau ‘uluaki langa ‘enautolu honau ‘api . Tau kamata mei he Fika 1. Kātaki pē he’eku ngāue’aki ‘a e ...ko e ki’i *toilet* ē. Ka mou sio ki ai ‘oku maumau, ‘oku ‘ikai ke ngaahi lelei’i. Ka na’e ōmai ‘a e tamaiki ke faitaa’i, faitaa’i...

<004>

Taimi: 1135-1140

‘Eiki Palēmia: ... ke mahino ko e anga ia ko ē ‘etau tauhi ‘a e koloa, ‘ikai ke tau fu’u pehē te tau langa hake pē ha me’a pea anga ki ai hotau kakai te nau ō ‘o tauhi lelei ‘a e koloa ko ia, kapau te mou fakatokanga’i ‘i lalo ai ‘oku ‘i ai ‘a e fale, ko e fale ko eni ‘oku fungavaka 2, pea ko ‘olungá ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i loki ai ko e loki fakataha’anga ia ‘o e Kōsilio, pea ‘oku ‘i ai mo e ‘ofisi ai ‘oku kakato ai ‘a e ‘ū naunau ‘ofisi anga maheni. Pea ‘i laló ‘oku to e ‘i ai mo e loki tuku’anga me’a ngāue ai, pea ‘oku lava pē ke fakahoko mo e fanga ki’i ngāue kehe.

‘I he tafa’aki ko ē to’ohemá ‘oku ‘asi ai ‘a e naunau fakamālohisino. ‘I he taupotu hifo ki lalo ‘oku ‘i ai ‘a e ‘oku hangē ha fu’u kumete lahi nai pē hā ‘oku fa’o ai ‘a e ‘ū konga ‘o e ‘ū naunau mo e me’a. ‘Oku ‘ikai ke ‘asi atu heni ka ‘oku ‘āa’i malu ‘aupito ‘aupito ‘a e ‘api ko eni. ‘Oku ‘i ai mo e tangikē ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia heni ‘e ua ‘oku tu’u mei mui ko e tangikē vai ke ngāue ‘aki. ‘I lotó ‘oku ‘i ai ‘a e *toilet* pea mo e *shower* ai ‘i loto, kaikehe ko e ‘uhinga ‘eku lave ki heni he ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito ki he ngaahi vāhenga ke ‘uluaki fokotu’u ‘a e me’a ko eni, fokotu’u ha fo’i ‘api pē ko ha me’a ke fakataha ki ai ‘a e Kōsilio ‘o fakahoko ki ai ‘enau fakahoko fatongia. ‘Oku ‘i ai ‘emau kalake ‘oku nofo ‘i ‘olunga hē ko ia ‘oku ne tauhi ‘a e telefoni mo e ngaahi fetu’utaki kātoa, mo e lēkooti kātoa ‘oku tuku ai ‘i he fale ko ē.

Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou ‘oatu ai ki’i fakatātā ko ē ke fakamahino kiate kitautolu ‘a e anga ko ē ‘o e fokotu’utu’u ‘a Vāhenga Tongatapu fika 1 mo e founga ko ē na’e kamata ‘aki ‘enau fakahoko fatongia talu ‘eku hū ‘o hoko ko e fakafofonga ‘o Kolomotu’a. Ko e langa ‘o e ‘api ko eni na’e ‘ikai ke u kau au ‘i hono kamata, ko e langa pē ‘e he kāinga, ko e kakai ko eni ‘o e kolo ko eni te

u talaatu ‘oku ‘i ai ‘a e kakai ai ko e kakai ko e kau ‘ulumotu’a, tefito ‘o e kolo ko eni, pea ‘oku nau fu’u matu’aki falala’anga ‘aupito ‘aupito, pea nau anga fakamatāpule mo faka’apa’apa.

Fokotu’u Tongatapu 1 ke fakalahi ke 4 ‘ofisakolo e vāhenga

Ko e vāhenga ko eni ‘oku ko hono tokolahi ‘oku fe’unga mo e toko fituafe valungeau fitunoa (7870) ‘i he 2011, ‘oku ‘i ai mo e tohi kakai na’e toki fai fakamuimumi ka ‘oku kei fai ‘a e fakatonutonu ki ai. Ko e ‘ofisakolo ‘oku taha, ko e vāhenga ‘oku 6 kā ‘oku taha pē ‘a e ‘ofisakolo. Kapau te mou fakatokanga’i ‘a e ngaahi vāhenga kātoa, te u fakatātā ‘aki ‘a ‘Eua mahalo ‘oku kolo ia ‘e fiha, pea ‘oku taki taha ‘a e ‘ofisakolo. Kā ‘oku tokolahi ange ‘a Kolomotu’a ‘i ‘Eua kātoa, na’a mo Niua ‘oku ‘i ai ‘a e kolo ai ‘e fiha, taki taha ‘a e ‘ofisakolo. Mou faka’uta ange ki he fu’u kolo lahi ko eni toko taha pē ‘a e ‘ofisakolo. Kehe ‘aupito ‘aupito ia mei he ngaahi vāhenga, pea te u talaatu ‘a e me’a ko eni ‘oku ‘ikai ke faingofua ke mapule’i ‘a e fu’u kolo ko eni, koe’uhí pē ko ‘ene fu’u tokolahí kae taha ‘a e ‘Ofisakolo. ‘Oku ‘i ai ‘a e fokotu’utu’u mo e kole ke ‘ai mu’a ke 4 ‘emau ‘ofisakoló, ko e ‘uhingá kae lava ‘o fakahoko ‘a e fatongia ki he kakai ‘o e fonua, mo e kakai ‘o e koló ‘o hangē tofu pē ko e ngaahi kolo kehe. Ko e me’a ia ‘oku fekau’aki pea mo e tokolahí pea mo e anga ko ē ‘a e tu’u ‘a e koló.

‘Oku ‘i ai mo e mala’e va’inga ‘i he loto’ā ko eni, ‘oku mou mea’i kātoa ‘oku fakahoko heni ‘a e ngaahi tau fakavahe, ‘ikai ke ngata ‘i he tau fakavahe kā ko e va’inga pē pea ko ē ‘a e koló, pea ko e pa’anga ko ē ‘oku tānaki mei ai ko e pa’anga lahi eni ‘oku...faka’amu mai ange ‘e au ia ‘e lava ‘e he ngaahi vāhengá kātoa ‘o ‘ai ha me’a pehē.

‘Oku ‘i ai mo e palani lele lōloa ‘a e koló ia ‘oku ‘ikai keu malava ke u ‘oatu’e au ia, kā ‘oku ‘i ai ‘a ‘emau palani lele lōloa, ‘a ia ‘oku ‘ikai ko e ngata’anga eni ‘a e langa ia ‘a e kolo. ‘Oku ‘i ai ‘a e va’a fakatekinikale ‘a e vāhenga ko eni, pea ‘oku taki ai ‘a e tama ko Pita, Pita Moala, pea mo ‘emau...

<005>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Palēmia : ... toko taha he kau tekunikale ko eni ‘oku lolotonga ngāue pē ‘i he *MIA*.

Ngaahi fiema’u vāhenga Tongatapu 1

Sai, ko e ngaahi ngāue nga maheni, hangē ko e vai, ko e ‘uhila, ko e hala, ko e ako, Me’a tatau pē, meimei tatau pē mo homou ngaahi vāhengá. Pea ‘oku ‘ikai ke to e lava ke lipooti faka’auliliki atu, he kuo ‘osi ‘i ai pē e palani ‘a e Pule’angá. ‘Oku ‘i ai e palani tanu hala fakalūkufua ‘a e Pule’angá, ‘i he vai, mo e ‘uhila. Pea ‘oku ou fie lave atu ki he me’a ko eni. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku feinga e taha ke u kaunoa ‘i he ngaahi vahevahe ko eni. ‘Oku fai ‘e he Pule’angá ‘a e fatongia, pea ‘oku ou fu’u matu’aki faka’ehi’ehi ‘aupito ke u ‘alu ‘o kau, ‘i ha fa’ahinga me’a pē. Tatau pē e hala, pē ko e ‘uhila, pē ko e vai. Ko e tui ‘a e motu’a ni, te tau hanga ‘o maumau’i ‘a e fokotu’utu’u fakalūkufua ‘a e Pule’angá. Ko e anga ia e fakakaukau ‘a e motu’a ni. ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo atu ‘e au ki ho’omou tu’ú. Pē ‘oku ‘i ai ha taimi kuo mou ō ai ‘o fai ha fa’ahinga me’a ki he ngaahi fokotu’utu’u ‘a e Pule’angá, kuo ‘osi maaú, ke tupu ai ha to e moveu e fokotu’utu’u fakalūkufua ‘a e Pule’angá.

‘Uhila fakakolo

Ko e me’a ‘e taha ‘oku fai e tokanga ki ai, ko e ‘uhila fakakoló. Na’e ‘osi tufa mai pē ‘emau fanga ki’i maama ‘uhila, pea na’e lāunga mai homau vāhenga, pē ko e hā kuo lahi ai e ngaahi vāhenga kehé, kae si’isi’i mautolu. Ko e me’a tatau pē na’a ku tala kia nautolu. ‘E ‘ikai faifai ange ha taimi, pea u ‘alu ‘o to e kaunoa’ia ‘i he vahevahe ‘o e ngaahi koloa ko eni ‘a e Pule’angá. Ko ‘eku fakamatala atu ko eni, Hou’eiki, ‘oku fanongo mai pē hoku vāhenga ki ai.

‘Oku ‘i ai mo e ‘apiako ‘e 3 lalahi, Pule’anga. Ko e Kolomotu’a *GPS*, Longolongo mo e Hala’ovavé. Ko e fakalele ko ē e akó homau vāhenga, ‘oku sai ‘aupito ‘aupito. Pea ‘oku ‘i ai mo e Kolisi ‘e 2, ko e va’a e Kuini Sālote, pea mo e Tupou *High School*, ‘oku tu’u homau vāhenga. Pea ‘oku tokoni lahi ‘aupito ‘aupito ‘a e ngaahi ‘apiako ko ‘eni, tatau pē e Pule’angá mo e Kolisi, ki hono fakaako’i ‘a e kakai ‘o e kolo ko eni, Tongatapu Fika 1. ‘Oku ‘i ai mo ‘emau *clinic* ‘e 2, ‘i homau vāhenga, pea ‘oku tokoni ‘aupito e *clinic* ‘e 2 ko eni ki hono tokanga’i ‘e mo’ui ‘o homau vāhengá.

Mahalo ko e konga lalahi pē ia ‘o e ki’i fakamatala kuo u ‘oatú, ka ko e motu’a ni, Hou’eiki ‘oku 2 hoku fatongia. Ko hoku fatongia ki he koló, vāhengá, mo hoku fatongia fakalūkufua ki he fonuá. ‘A ia kuo u lava ‘o fakafaikehekehe’i eni ‘a e vāhenga fika 1, pea mo e fakalūkufuá. Pea ‘oku ‘i ai mo ‘eku lipooti ‘a’aku ia ki he fakalūkufua. Pea ‘oku ‘ikai ke faingofua ke u hanga ‘o vahevahe hoku taimí, ki hoku vāhengá, mo e tu’u fakalūkufua ‘a e fonuá. ‘Oku ‘i ai hoku fatongia ia fakalūkufua, ‘a ē ‘oku kau au ia he, kau atu ki Vava’u, Ha’apai. ‘Oku ‘osi ‘asi ai ‘a e fatongia e motu’a ni. Pea mo Tonga ni, pē. ‘Oku ‘i ai e ngaahi vāhenga ia ‘oku ‘ikai ke u vāhenga ai, ka ‘oku ou ‘alu au ‘o fai e langa he ngaahi feitu’u ko iá. He ko e tui ‘a e motu’a ni, ko e langa ‘o e fonua ni, tau kamata mei he feitu’u ko ē ‘oku palakū tahá. Kapau te mou hanga ‘o fakatokanga’i ‘a e Pule’anga ko eni, ‘oku pehē ‘emau ngāué. Ko fē e feitu’u ko ē ‘oku ma’ulalo taha e langá, te mau ‘alu ki he feitu’u ko iá ‘o feinga’i ke fusifusi hake ke ofiofi hake ke tatau mo e toengá. Kapau te mou ‘a’ahi atu ki Pātangata, ko e feitu’u palakū taha ia ‘i Tonga ni. Kamata ke ‘asi mai e faka’ofó’ofa ‘o e feitu’u ko ‘eni. Pea neongo ‘oku ‘ikai ko e vāhenga e motu’a ni, ka ‘oku kau ia ‘i hoku vāhenga fakatu’u, fakalūkufua.

Kapau te mou me’a atu ki Vava’u. Na’a mau ō ‘o kamata *pick* e fo’i ngāue ai, pea ‘osi ko iá pea tuku atu ke nau hoko atu. Moutolu ‘oku mou manatu ki Neiafu. Na’e ‘i ai e fu’u fokotu’unga veve na’e fokotu’u, ‘i he mata pē ko ē. Na’a mau ō ‘o tokoni ki hono vete e fo’i palopalema ko iá. To’o e fo’i palakū ko iá. Pea ‘osi ko iá, pea mau ngaahi mo e fanga ki’i me’a teuteu ai.

Tevita Lavemaau : Sea, ki’i tokoni atu ki he ‘Eiki Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato : Palēmia, ko e tokoni eni ‘a ‘Eua 11.

‘Eiki Palēmia : Sai pē.

Tevita Lavemaau : Tapu pea mo e Sea e Kōmiti Kakató. Tapu pea mo Hou’eiki, ‘Eiki Sea. Ko ‘eku ki’i tokoni pē, ‘Eiki Sea, pē ko e peesi fiha ia, felāve’i mo e Lipooti ko ē Tongatapu 1, ‘a e fo’i ngāue ko eni? Ko e ‘uhinga ko e ‘asenita ko e Lipooti eni ‘a e ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ...

'Eiki Palēmia : Ko e motu'a ni 'oku 2 hoku fatongiá. Taha ki he vāhenga, pea taha ki he *nation*.

<006>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Palēmia : 'Oku 'ikai ke u fakatāfataha pē ki hoku vāhenga. 'Oku 'i ai hoku fatongia ki he fonuá fakalūkufua.

Tokanga ki he ngāue kuo fai ki he hala Tongatapu 1

Tēvita Lavemaau : Ko e 'asenitá 'Eiki Sea ko e Lipooti 'a Tongatapu 1. Ko e hā 'a e ngāue kuo fai ki he hala 'o Tongatapu 1.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Fakafofonga, me'a hake 'o kole mai hao faingamālie. 'Oua na'a toe tu'o 2 ha'o me'a pehē mai.

'Eiki Palēmia : Sea, 'oku ou 'osi fakahā atu 'oku ua hoku fatongiá, ko e taha ki he vāhengá, ko e taha ki he *nation*. Kātaki pē 'oku 'ikai ke u hanga 'o 'oatu heni na'e 'ikai ha Tu'utu'uni. Mo'oni 'oku ke fokotu'u mai kiate au ke u nofo 'i Kolomotu'a, ka 'e 'ikai ke u nofo au ia he vāhenga 1, he 'oku 'i ai hoku fatongia'oku ki he fonuá fakalūkufua. Pea neongo 'oku 'ikai ke u hanga 'o 'oatu he *report* heni, ka ko eni 'oku ou *report* atu.

Kaikehe Hou'eiki, ko e hala-pule'angá eni, 'oku ou 'osi lave ki ai. 'Oku 'ikai ke tatau pē 'a e hala-Pule'anga ko ia 'o Kolomotu'á mo e toenga 'o e 'ū hala-Pule'angá. Kapau te tau to e nofo ke fakaikiiki 'a e hala Pule'angá, 'e tānaki kātoa 'a e hala Pule'anga 'o Tongá ní kātoa, 'o kumi ko e fē 'a e hala 'oku kovi tahá, pea 'ave ki ai 'etau siliní. Ko e me'a ia 'oku 'ikai ke u fie talanoa atu ai ki he halá. He kapau te tau talanoa hala, 'e 'ave 'a e siliní ia, 'ave ia ki he feitu'u ia. Kapau te tau talanoa ha fa'ahinga me'a pē, 'e kumi kātoa, tānaki 'a Tongá ni kātoa ko e fē 'a e feitu'u 'oku ma'ulalo tahá, 'e 'ave ki ai 'a e siliní.

Ko e 'uhinga ia 'oku ou pehē atu ai 'oku ou faka'ehi'ehi, mei he talanoa ki he hala, mo e talanoa ki he vai, talanoa ki he 'uhila. He ko hono mo'oní 'e Sea mo Hou'eiki, kuo 'osi hanga 'e he Pule'angá 'o vahe 'a e me'a kotokotoa pē pea 'oku 'i ai mo hono patiseti, pea nau hanga 'o fakakalakalasi. Pea kapau te tau talanoa hala, 'oku ou talaatu te u fai atu 'a e lau ko eni. Mahalo 'e hala 'a Kolomotu'a ia he ta'ú ni, he 'oku 'i ai 'a e hala ia 'oku to e kovi ange ia 'ia mautolu, pea 'oku tonu ke 'ave 'a e pa'angá ia 'o 'ave ki ai. Kaikehe Hou'eiki, mou kātaki pē na'a pehē kuo u ... ka ko e founga ngāue ia 'a e Pule'anga ko ení, 'oku .. Na'a ku ki'i 'a'ahi au ki Ha'apai, pea 'oku 'i ai 'eku *report* ki Ha'apai, *report* ki Vava'u.

Kole ke fakangatangata pe fakamalanga he Lipooti 'A'ahi Tongatapu 1

Lord Nuku : Sea, 'oku ou kole pē mu'a 'Eiki Sea, ko 'eku kole pē 'aku ia ki he Fakafofonga ko eni 'o Tongatapu 1, 'oua mu'a te ke faka'atā ke ke malanga fakalūkufuá, he te mau fehu'i atu

kimautolu fakalūkufua, ka ke me’a mai pē mu’a ‘i Tongatapu 1. He koe’uhí ko e taimi ko ē ‘oku ke me’a holo ai ko ē ki he ‘ū vāhengá, ‘oku hangē ia ‘oku ‘ikai ke fai ‘e he ‘ū kau Fakafofonga honau ngaahi fatongiá. Hangē ko ho’o me’a mai ko eni ko ē ki Vava’u Neiafu. ‘Oku hangē kiate au ia ‘oku ‘ikai ke fai ‘e he Fakafofonga 15 hono fatongia ke hiko e vevé.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu pē ko e tokoni ?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Fakatonutonu.

Lord Nuku: Pea ko ‘eku kole pe ‘a’aku ia ke me’a mai pe ‘i Tongatapu 1 he ka pehē te mau fehu’i fakalukufua atu mautolu ia Sea kātaki. Ko e kole pe ia Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu Nōpele.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e ki’i Fakatonutonu pē Sea, mo e ki’i tokoni atú, mou manatu’i ko e Lipooti eni ‘a e Palēmiá ki hono Vāhenga ‘a Tongatapu 1, ka ‘oku Palēmia ‘a Tongatapu 1. ‘Oku ‘ikai ko e Palēmia ‘a Tongatapu 3 pē Tongatapu 9, ka ‘oku pau pē ke ne hanga ‘o fai mai hono fatongiá lōua. Ko e ki’i tokoni atu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, ‘oku fiema’u pē ke me’a mai pē ‘a e Palēmiá ‘i he ‘etau Lipootí pē. Ka toki ‘i ai pē ha’ane lipooti fekau’aki pea mo hono fatongia mo e Palēmia, ka ‘e me’a mai ia hono fatongia he Lipooti ‘a e 1.

Taukave Palēmia ‘i ai hono fatongia ki he fonua

'Eiki Palēmia : Kapau ‘oku ou ki’i hē atu, ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e ‘uhinga lelei ‘eku hē. Ko e ‘uhingá ko hoku fatongia ki he *nation*. Sai, ‘oku tau hanga foki ‘o ‘ai ko e fakavahe mo e fakafonua, pea ‘oku ‘i ai ‘etau tau ‘oku ui ko e Mate Ma’a Tonga. Kapau ‘e faifaiange pea mole ‘eku mo’uí ‘i ha fa’ahinga me’a ke langa’aki ‘a e fonuá, ‘e ‘ikai ke u mate au ma’a Tongatapu 1, te u mate au ma’a Tonga. Pea ‘oku ou kole atu, tau mate ma’a Tonga. ‘Oua ‘e takitaha mate ma’a hono vāhenga. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou lea atu ai he me’a ko ení, he ‘oku ou lea ‘i he *nation, nation building*. Pea mou kātaki kapau ‘oku ou hē atu ‘o ‘alu ‘o ‘a’ahi ki Vava’u, ‘a’ahi ki ‘Eua, ‘a’ahi ki ..

Lord Nuku : Kapau ko ia Sea pea ‘oatu ā ha’aku ki’i fehu’i ‘aku ia he fakalūkufua, he ‘oku lahi pē ‘a e ngaahi me’a ia.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oleva pē he ‘oku ou ‘oange ‘a e ki’i fainga ...

Lord Nuku : Koe’uhi ke ma’u ai leva haku ki’i faingamālie ke fai ha fo’i fehu’i. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou kole ke nofo pē ‘i he Vahefonua. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai koe. Palēmia faka’osi mai ho’o lipooti pē te tau tali. Kuo fokotu’u mai ‘e he 'Eiki Palēmiá ‘ene ...

'Eiki Palēmia : Tau tali mu’a ‘a e me’a ‘oku ‘oatu ‘e he motu’á ni. Kapau ‘oku ‘ikai ke mou loto moutolu ke u to e ‘alu au ‘o hope atu hoku fatongiá ki he ngaahi vāhenga kehé, pea mou fakamolemole, kuo pau pē ke ‘i ai hoku fatongia ...

Taimi: 1150-1155

'Eiki Palēmia: ... ki he ngaahi feitu'u ko eni pea 'oku, ko e anga ia 'a e fokotu'utu'u 'a e fakakaukau mo e tataki 'oku fai 'e he motu'a ni 'i hotau ki'i Pule'anga ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Palēmia.

'Eiki Minisitā Polisi: Fakamolemole Sea ki'i faingamālie ki'i miniti pē 'e taha.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko e peesi 12 ko u fie ki'i fakalavelave atu ai 'Eiki Sea. Tulou atu fekau'aki eni mo e ngaahi maama hala.

Kole ke vavevave mu'a ngāue Pule'anga ki he ngaahi kole maama hala hili e afā

Sea ko e 'uhinga pē 'eku fie lave ki ai ko u tui 'oku 'asi kātoa eni he ngaahi līpooti pea 'oku lave'i pē he motu'a ni 'oku fai e ngāue ki ai. Ka ko e me'a 'oku pehe ni Sea. 'Osi ko ē afā maumau e ngaahi maama hala. Sai *order* mai leva e *stock* 'a e 'Uhila, nau ōmai leva 'o fokotu'u e ngaahi maama hala pea 'oku lele ngāue ko ia ko u tui 'oku lolotonga lele a'u ki he taimi ni. Taimi tatau pē 'oku ta'ofi he Potungāue Fale Pa'anga ha to e kole ke fokotu'u ha maama fo'ou ki ha kole 'a e kakai ko hono 'uhinga kae lau e ngaahi maama 'oku ulo ko hono 'uhinga na'e toki fakatokanga'i he Pule'anga kimui ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha mita ia ke ne tala pē 'oku fiha e ulo 'a e fo'i maama.

'Oku faka'avalisi mai pē ia ko e fo'i maama 'e taha 'oku ngalingali 'oku fakamole ki ai e fiha pea ko e taimi ko ē 'oku *order* ai ko ē Pule'anga ki he 'Uhila, lau e fanga fo'i maama ia ko ia liunga 'aki e 'avalisi 'o 'omai ki he Pule'anga. Sea ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga Sea ko e maumau ko ē 'a e maama 'i he afā pea 'ikai ke to e lava 'o fai ha kole atu ko ē ke fokotu'u ha maama fo'ou. Ko e fo'i tali ko ia Sea 'e ki'i tali 'o fuoloa pea ko e kole pē ia Sea ko e taki eni ia e tokanga 'i homau tu'unga ko e kau Fakafofonga 'o e Kakai ki he ki'i fo'i *process* ko eni ke ki'i vavevave ange Sea.

'I ai e ngaahi maama na'a mau kole 'o fokotu'u ko 'ene holo, 'ikai ke maumau e fo'i maama, motu pē ko ē 'ū pou 'uhila ia 'o motu pē mo e ... Ko 'ene puli pē fanga fo'i maama ko ē hono fetongi e pou 'uhila, puli ai pē 'o a'u ki he 'aho ni. Pea 'oku 'ikai ke 'ilo ia pē 'oku 'i fē ka ko e fai ko ē tokanga ko e 'uhinga he 'oku 'osi lau ia 'i he fika 'o e ngaahi maama ke 'ave ke totongi mai pē 'oku 'ave 'o ngāue'aki pē 'oku 'ikai ke 'omai ka 'oku totongi ia he Pule'anga. 'A ia ko e 'uhinga ia ko ē na'e ta'ofi ai 'e Fale Pa'anga kae lau fakalautelau e 'ū maama pē 'oku tonu 'a e pa'anga ko ē 'oku totongi ki he 'Uhila.

Pea ko e kole Sea ke ki'i vavevave 'a e fo'i ngāue ko ia kae lava ke kole ha ngaahi maama ki he ngaahi feitu'u na'e 'osi tu'u ai ka 'oku 'osi puli ia he taimi ni he 'osi 'a e afā. Ko e ki'i kole pē ia Sea ko e 'uhinga 'oku fekau'aki eni ia mo e malu pea mo e ngaahi feleleaki ko eni ko ē 'a e kau tila mo e kau ninisā he po'uli mo e ngaahi me'alele ia Sea, ma'u e lanu pulia e peleti fika he po'uli.

Toki tui pē he ‘aho. Ko e ‘uhinga ia e kole Sea ki he maama ke ki’i vavevave pē pea ‘oku ‘osi mai he Līpooti ‘a e ‘Eiki Palēmia, Fakafofonga ko ē ‘o Tongatapu 1 ko e kole pē ia Sea ke vavevave, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai ‘Eua 11.

Fokotu’u ke fakalelei’i Pule’anga founa vahevahe kau ‘ofisakolo he ngaahi vāhenga

Tēvita Lavemaau: Sea tapu pea mo e Sea, Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni Sea. Ko u fakamālō ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 1 ‘i he līpooti faka’ofa’ofa ko eni pea mo e tāsipinga lelei ki he ngaahi vāhenga ke nau ako mei ai. Pea tā pea ngana pē ia he ko e kolo ‘eiki ‘oku nau tāimu’a pē he langa fonua. ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai pē fanga ki’i me’a ‘oku ou tokanga ki ai ko e, pea ‘oku mahu’inga ia kiate au. Ko e lave ko ena e līpooti ki he tokolahi ko ē ‘o e kakai ‘o e vāhenga ko eni. Toko fitu afe ki he valu afe tupu. Mo’oni ‘aupito. Ka ko e ‘ofisakolo ‘oku toko taha pē ia. Pea na’e fakatātā ‘aki ‘e he ‘Eiki Palēmia hangē ko e ‘Eua 11, mau tokolahi fakatatau ki he tohi kakai fakamuimui mau toko nima afe pē. Kau ‘ofisakolo ko ē ‘i ai ko e kolo ‘e 15, ‘ofisakolo ai pē ‘e 15. Pea ‘oku ‘i ai leva mo e ongo pule fakavahe ‘e ua, Hahake mo Hihifo. Ka ko e neongo e tokolahi ko eni ‘a e kau ‘ofisakolo pea mo e, ‘oku ou kei fepaki pē au mo e ngaahi faingata’a ‘i he anga e fengāue’aki pea mo e fakalele ko ē mo e tauhi e kolo. Pea ko u pehē ko e, ko e taha eni ha *issue* mahu’inga. Pea ‘oku ‘ikai ke u tui ko e Fika 1 pē. ‘Oku kau ai mo e Fika 2 mahalo ko e Fika 3. Tautautefito ki kolo ni Sea. Ko e ngaahi vāhenga lalahi eni ia ko e ‘ofisakolo ‘oku taha pē hangē ko Ma’ufanga ‘oku kehe pē ‘a Ngele’ia, Halaleva, ko e kakai ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘ofisakolo pea ko u fakamālō lahi ki he kau ‘ofisakolo ko eni hono lava ‘o mafuesia ...

<009>

Taimi: 1155 – 1200

Tevita Lavemaau: ... pukepuke melinó mo e fakahoko e ngaahi fatongiá. Ko e kolé ‘Eiki Sea, ke kau fakataha atu ia ‘i he tali ko eni e lipooti ko eni. Ko e kole ia ki he potungāue ki he Pule’angá ke nau sio mu’a ki he anga ko ē fakanofonofó ke to e fakalelei’i he ko e lahi ange ko ē kau ‘ofisakolo ko ē mo vahevahe ki he ngaahi ‘ēlia ko eni, ko e lava ange ia ‘e he Pule’angá mo e ngaahi kupu fekau’aki ‘o langa, fakahoko ko ē ‘etau ngāue langa fakalalakaka ke fakahokó.

Fokotu’u tonu ke muimui’i Pule’anga ngaahi ngāue ki he maama hala hili afā

Ko e fika uá ‘Eiki Sea, ko e kongá ko eni ‘oku pehē ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘ikai ke kau noa ia ki he ngaahi fokotu’utu’u ngāue ‘a e Pule’angá, maama mo e hala. ‘Oku ‘ikai ke u fakalea ‘e au ko e kaunoa ‘Eiki Sea. Me’a totonu pē ia ‘a kitautolu kau Fakafofongá ko e ō ‘o pōtalanoa pea mo e Pule’angá mo muimui’i ko e hā e ngaahi fokotu’utu’u ko ē ‘oku faí. Ka ‘oku kau e kolo ‘eiki ia ko eni ‘Eiki Sea he tu’unga ma’ulalo ‘aupito e maamá, maama halá. Na’e kau ‘a Kolomotu’a he taimi na’e Minisitā Pa’anga ai ‘a Sēsolo Koka he kamata ai hono fakamaama ‘a Nuku’alofa ni. Ko e tu’u ko ē he ‘aho ní, lahi e ngaahi ‘ēlia ia ‘i Kolomotu’a ‘oku fakapo’uli ‘aupito. Pea ko u tui ‘oku mahu’inga he ‘oku ‘omai kátoa ia he hoha’a ko eni ‘a e, ‘a e lipooti ko eni ‘a e kakai ke fakalelei’i.

Ko e felāve’i ko eni mo e ‘osi ‘a e afā, te u fakatātā pē au ki ‘Eua ‘Eiki Sea. Ko e ‘osi pē ko ē afā,

na'e fai leva 'e he 'ofisakoló pē ia pea fai mo e, 'e he pule 'uhilá. Na'a nau hanga 'o *stock* ke 'ilo ko e hā e lahi e maumau ko ia na'e hoko ki he ngaahi maama halá. Pea na'a ku 'osi fakahā pē konga e lipooti ko eni mei he vahefonuá. Pea 'oku 'osi, ko e me'a ia 'a e Potungāue 'Uhilá ke nau fakakakato e ngāue ko iá. Pea ko u tui 'Eiki Sea 'oku tonu ke muimui'i 'e he Pule'angá ke a'u ki he Kilisimasi ko ení kuo kakato fakamaama hala. He 'oku 'ikai ko Kolomotu'a pē. Kātoa e ngaahi fiema'u maama ko ē ke fetongi e ngaahi maamá ke lava 'o fakahoko he 'oku kei toe pa'anga 'e 7 miliona mei he pa'anga tokoni ko eni ki he *Gita* ki he ngāue faka'uhilá. Pea 'oku lava lelei pē ngāue 'o fai pea 'oku 'i ai e pa'anga ke ngāue'aki. Ko e founa ngāue pē eni mo e feinga ke tulituli ke fakahoko e ngāue ke lava 'o fai.

Tokanga ke fai ha tokanga mavahe ki he tūkunga ngaahi hala pule'anga Kolomotu'a

Ko e me'a hono tolú 'Eiki Sea, ko e hala pule'anga. Lahi 'aupito e ngaahi hala 'i Kolomotu'a, kovi 'aupito 'aupito. Ka ko u tui ko e, kuo pau ke, neongo na'e fakamoleki 'a e konga lahi e pa'anga ko eni nō mei Siainá, 'oku tau 'ilo'i pē 'oku faka'ofa'ofa, Fanga, Ma'ufanga ngaahi 'ēlia ko iá, Pātangata. Ka ko e, 'oku 'i ai e konga lahi 'i Kolomotu'a tautefito ki 'Isileli mo e 'ēlia ko iá, ko u kole ke fai ha tokanga mavahe ki ai 'a e Pule'angá.

Tokanga ki he matāfanga Kolomotu'a lele ai ki Nukunuku

Ko e me'a faka'osí 'Eiki Sea. 'Oku felāve'i eni ia mo e matāfanga ko ē 'o Kolomotu'a lele ai ki Nukunuku. Ko e 'uhingá ko e fu'u 'eka ko eni 'e 3000 ko eni na'e 'osi tali ko ē 'e he Pule'angá ke to'o mei he,

Sea Kōmiti Kakato: 'E Fakafofonga.

Tevita Lavemaau: 'Oku lahi 'a e fetu'utaki mai 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga, na'e 'o hake fehu'i ko ená 'aneafi pea na'e 'ikai tali. Me'a mai pē he me'a ko ē 'oku mo'oní.

Tevita Lavemaau: Ko e 'uhinga 'eku lave ki ai 'Eiki Sea, he 'oku lahi e fetu'utaki mai kiate au pea ko e konga eni 'o Kolomotu'a eni, ko e 'uhingá ko e, 'uhinga ia 'oku ou fakahū atu ai hení. Ko e fie'ilo ko eni 'a e ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E Fakafofonga, kātaki 'o malanga ha me'a kehe he na'e 'ohake *issue* ko eni 'aneafi pea na'e tali ki ai e Pule'angá. Ka ke me'a mai ha me'a 'oku mo'oní.

Tevita Lavemaau: Ko u kole atu 'Eiki Sea ke ke tuku mai mu'a ke fai 'eku malangá kae 'oua te ke hanga 'o ta'ota'ofi mai 'eku malangá.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a ki lalo.

Tevita Lavemaau: 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki.

Tevita Lavemaau: ‘Oku ‘ikai ke fakafiemālie ho’o tataki e Falé.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki lalo. Me’a ki lalo. Ko u pehē atu ke ke me’a ki laló ka ke to e ‘ai mai ho’o ta’efiemālie. Me’a ki lalo.

Tevita Lavemaau: ‘Eiki Sea he ‘ikai ke u me’a au ki lalo.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki ko e me’a ‘oku ou fakahoha’ a atu aí ke mou me’a mai ‘o fakatatau. Na’e ‘osi eni ho’omou hanga ‘o fakatonutonu ‘a e Palēmia he me’a mai he ngaahi me’a ko ē ‘oku ‘ikai ke tonu. ‘Osi ko iá ‘oku mou me’a mai, ‘oku ou, ‘osi eni ‘eku lau atu ‘etau ki’i me’atokoni faka’aho ke tau ma’u ha laumālie lelei. Ka ‘oku hangē ‘oku ongoongo kehe kia au e malanga ia ‘a 11. Mou ‘ai ‘etau ngāue ke melino mo ‘ai ke tau fe’ofa’ofani. Kapau ko e fa’ahinga laumālie ko ená ia ‘oku ‘ikai ke u tali ia ‘e au ke mou me’a mai he ngaahi me’a ko iá. Me’a mai Fakafofonga.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Hou’eikí. ‘Eiki Sea

<001>

Taimi: 1200-1205

Tēvita Lavemaau: ... ‘oku ou kole fakamolemole atu mu’a ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hoko atu ho’o me’a ‘a ‘au.

Tēvita Lavemaau: Ko e, ko ‘etau, ko ‘eku malanga ko eni ‘oku felāve’i hangatonu ia ko e ‘ēlia eni ‘o Tongatapu 1 pea ‘oku ‘i ai e kakai tokolahi ‘o Tongatapu 1 na’a nau fetu’utaki mai kiate au felāve’i mo e *issue* ko eni ko u ‘ohake.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga.

Tēvita Lavemaau: Pea kapau ‘oku ke hanga koe ‘o ta’ofi au ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga.

Tēvita Lavemaau: ‘Oku ke ta’ofi ‘eku totonu faka-Konisitūtone ke u lea ‘i he Fale ni.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki ke ke me’a hifo ki lalo ka u ‘oatu e ‘uhinga ‘oku ou ta’ofi ai.

Tevita Lavemaau: Ka u ki’i tokoni atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a hifo ki lalo ka u ...

Tēvita Lavemaau: Mālō. Fakahoko mai ho ‘uhinga ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Na’e fai e fehu’i ko eni ‘i he Līpooti ‘a Tongatapu 5 pea na’e fehu’i ai ‘a e Fakafofonga 17 pea na’e fai e fēme’a’aki ki ai. Pea na’e māhino mei ai ‘i he māhino ‘a e

motu'a ni na'e 'ikai tali he na'e 'ohake he ni'ihina'e tali. Pea ko u tui ko 'eku pehē kuo fe'unga. Ko ho'o to e me'a hake ko ia ia kia au ia 'oku 'ikai ke fu'u 'uhinga lelei ia ki he motu'a ni. Me'a mai. Hoko atu ho malanga 'oku 'ikai ke u to e fiema'u ke ke malanga mai he me'a ko iá he kuo māhino ki he kakai.

Tēvita Lavemaau: 'Eiki Sea, tapu pea mo e 'Eiki Sea. Na'e 'ikai ke 'ilo'i ia 'e he kakai 'o e 'ēlia ko eni 'a e ngāue na'e fai. Pea ko e kongā ko ē ki ho'o pehē ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni atu kapau 'oku fie tīpeiti pē ka u tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā.

Tēvita Lavemaau: 'Ai pē ke u ki'i 'osi 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki 'oku kei hoko atu. Ko 'eku faka'uhinga'i ko ē he taimi ni ho 'o me'a mai 'oku ke talangata'a ki he Sea. Ko e tu'utu'uni ki he motu'a ni ka 'oku 'i ai ha taha 'oku ou ta'efiemālie ki he'ene ngaahi fakafōtunga te u ta'ofi e Fale ka tau liliu 'o Fale Alea kae fai 'eku, me'a ki lalo Fakafofonga. Hou'eiki tau **Liliu 'o Fale Alea**.

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Sea: Hou'eiki ko u fakatokanga'i atu ko 'etau taimi kole atu ke tōloi ki he ua.

(Na'e mālōlō e Fale.)

<002>

Taimi: 1405-1410

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Kātaki hou'eiki ke tau **Liliu 'o Kōmiti Kakato**. Pea 'oku ou kole atu ki he Sea 'o e Kōmiti ketau foki mai pē 'o Fale Alea 'i he toe kuata ki he 4. Mālō.

(Me'a mai 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato, Veivosa Taka, Fakafofonga Ha'apai 13.)

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mou fakama'ama'a atu. Tapu ki he Tu'i 'o e 'Otu Tonga, fakatapu ki he Ta'ahine Kuini kae'uma'aā 'a e Fale 'o Ha'a Moheofo, fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afio, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia, Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kāpineti, pea pehē foki 'a e faka'apa'apa atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai mālō mu'a ho'omou kei ma'u taimi ke hoko atu hotau fatongia.

Ko 'etau 'āsenita 'oku tau kei 'i he Lipooti 'a Tongatapu 1, kā 'oku fokotu'u mai 'e Tongatapu 1 ketau pālōti, kapau 'oku 'i ai ha loto ki ai 'a e Fale, pea mou me'a mai pē ko 'etau pālōti. Kalake tau pālōti.

Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 1

Ko kimoutolu 'oku laumālie ke tali 'a e Lipooti 'a Tongatapu 1, Lipooti 'A'ahi Fale Alea 2018 pea fakahā'aki ia 'a e hiki hake homou nima....

<005>

Taimi: 1410-1415

Sea Kōmiti Kakato : ... hiki ho nima ki 'olunga.

Kalake Tēpile : Sea loto ki ai a Tevita Lavemaau, Sāmiu Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Vaha'i. Sea, 'oku loto kiai e toko 12.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō, ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai, pea fakahā mai ia.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ha fakahāloto ki ai, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Hou'eiki mālō kuo tau tali ia. Tau tuku pē mu'a e Lipooti ia 'a Tongatapu 7 ke toki me'a mai pea toki tau fakahoko ia.

Lipooti Fika 1/2018 Kōmiti Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 11&12/2018

Ka tau hoko hifo kitautolu ki he 4.3 – Lipooti Fika 1/2018, 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Lao, fekau'aki ia mo e Lao Fakaangaanga Fika 11/2018, mo e 12/2018. Ko e kongā ia 'oku tau 'unu ki ai he taimi ni, pea mou me'a mai ki he kongā ko ení. 'E Fakaafongā. Me'a mai e Fakaafongā 15, fakama'ala'ala mai fekau'aki pea mo e fatongā

Fakatonutonu mei he Kōmiti Lao 'a e 11(b)

Sāmiu Vaipulu : Sea, ko e ongo Lao eni Fika 11 mo e 12 e 2018, na'e tuku mai ki he Kōmiti Lao. Pea ko e ngaahi fakatonutonu ena na'e fai e ngāue ki ai. 'A ia 'oku 'i ai e Fakalahi E, ko 'ene kakatō ia, Fakalahi E. 'A ia ko e 11 B. Ko e 12, Sea, na'e 'ikai ke to e 'i ai ha me'a ia na'e fiema'u ke to e fakatonutonu ai. Na'e tali pē ia 'e he Kōmiti, 'i hono fōtungá. Pea ko e 11 B, 'oku fakapipiki atu pē 'i he 'ū pepa ko ē na'e 'osi tufa atú. Kuo 'i ai kakato e 'ū fakamatala ko iá, 'Eiki Sea, pea 'oku ou fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, ko e fokotu'u e kuo 'omi 'e he Sea e Kōmiti, kuo lava 'enau ngāué, pea 'oku nau fokotu'u mai. 'Oku 'i ai ha taha 'e to e fie me'a ki he lipooti ko ení? Hou'eiki, mou me'a hifo pē 'o ma'u 'a e kongā ko 'ení. 'A ia ko e fakatonutonu 'oku 'omai 'e he Kōmiti, 'oku 'omai ia 'i he 11B, ke mou me'a mai ki ai, pea hili ko iá pea tau toki.. Me'a mai Minisitā Polisi.

Fakatonutonu ki he kupu 18

'Eiki Minisitā Polisi : Tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea, pea pehē ki he Hou'eiki e Kōmiti Kakatō, Sea. Ko e ki'i me'a eni ia na'e toki fakatokanga'i kimui. 'Oku ou loto pē ke tataki ki ai e tokanga 'a e Kōmiti Kakatō, Sea. Ko hono 'uhingá, 'oku fo'ou. 'Oku hā eni ia 'i he kupu 4 (B), 'aitemi 4, kupu 18 (B). Ko hono fakatonutonu 'o e kupu 18, 'Omipatimeni.

Sea Kōmiti Kakato : Peesi 6 e?

'Eiki Minisitā Polisi : Ko ia, Sea. Peesi 6.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai koe.

Tokanga ke tu'u 'atā 'Ofisi 'Omipatimeni ke fakatotolo 'ata'atā kae 'ikai ma'u mafai ke faka'ilo

'Eiki Minisitā Polisi : 'A ia 'oku pehē, Sea, ko e kupu fo'ou eni 'oku tānaki mai. 'A ia 'oku pehē, kapau te u lau atu pē, Sea. - " 'I hono fakahoko ha ngaahi fokotu'u 'o fakafou 'i ha lipooti, ki ha Potungāue pē kautaha, pea hili ha taimi fakapotopoto, 'oku 'ikai fakahoko ha ngāue ia ki ai 'e ngofua ki he 'Omipatimeni, 'i he'ene fakakaukáu, hili hano fakakaukau'i e ngaahi fakamatala, kapau 'oku 'i ai, na'e fakahoko 'e he Potungāue pe kautahá, 'o felāve'i mo ia, ke ne (A) 'Oatu ha tatau 'o e lipooti ki he 'Eiki Sea, 'a ia kuo pau ke ne fakahū ia ki he Fale Alea, pē (B), ko e kupu eni 'oku fai ki ai e tokangá, Sea.

<006>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Polisi :.. hoko 'a e hopo 'i ha Fakamaau'anga, 'oku mafai taau, ki ha totongi huhu'i fe'unga ke malu'i 'aki 'a hono ta'ofi, 'a e ngāue pē anga ta'etaau, pē ko e ta'ofi pē liliu 'o e ngaahi founa ngāue pule'i halá. Sea, ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokoní, ko hono 'uhingá, ko e mafai ko ia ki he faka'iló, na'e tuku kotoa pē ki he 'Ateni Senialé. 'A ia ko e fokotu'u mai ko eni ia, ke 'i ai 'a e mafai 'o e 'Omipatimeni, 'a ia 'e fakatotolo pē ia pea to e faka'ilo.

Tokanga 'ave pe mafai faka'ilo ia ki he 'Ateni Seniale

Mahino ki he motu'á ni Sea, 'oku 'i ai e taimi 'oku *frustrate* ai 'a e ni'ihī 'i hono 'osi 'a e ngāue 'a e 'Omipatimení, 'o 'omai ka tau pehē 'oku 'omai ki ha Potungāue 'oku 'i ai ha founa ngāue 'oku hala, pea 'oku 'ikai ke fai ha ngāue ia ki ai, Ka ko e kongā eni ko ē 'o e fokotu'u maí, ke iku ia 'o 'alu 'o to e faka'ilo. Ko e fokotu'u ko ē 'oku fai atu mei he motu'á ni mo e fakakaukáu Sea, fēfē ke 'ave pē ki he 'Ateni Senialé, ke ne fai 'a e faka'iló, kae fakatotolo pē 'a e 'Omipatimení. Ko e anga ia ko ē 'o e fakakaukáu Sea, he 'oku fo'ou hono fokotu'u maí Sea.

Ko e fakakaukau 'oku 'oatú Sea, ke fakamā'opo'opo 'a e mafai faka'iló ki he 'Ofisi 'o e 'Ateni Senialé ke nau fakahoko kakato ia, tau'atāina ange ai 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimení, pea 'oku ou

fokotu'u atu pē 'e au 'a e me'a ko iá, ko e toki fakatokanga'i hake eni ia kimuí ni Sea, pea ko e fokotu'ú atu ia Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai Vava'u 15.

‘Oange kupu 18 nifo ke faka’ilo kau maumau lao

Sāmiu Vaipulu : Sea, mālō ‘aupito ‘a e fokotu’u ko ia ‘oku ‘omai. Ka ko e kupu ko ení Sea, ‘oku ne ‘oange ha ki’i nifo ki he ‘Omipatimení ke ne ki’i u’u ‘a e kau pau’ú. 'Eiki Sea, ki’i tukuange ‘a e mafai ko ení, ki he ‘Omipatimení, ‘oku ne fai ‘a e fakatotoló, ke ne fakahoko. Ko e lolotongá ní, fai pē foki ‘a e fakatotoló ia 'Eiki Sea. Ka ko e me’á ko e Lao ia ko ení 'Eiki Sea, ‘oku tonu ke fakamtala’i ia ‘e he Minisitā pē ko eni na’e fehu’í. Ko au ia ko e Kōmiti pē, ko e me’a pē ia ko ē na’e tukumai. Ka ko e anga ia ‘o e vakai ko ia ki he kupu ko ení 'Eiki Sea. Ko e kupu eni ‘oku ne fakaivia ‘a e ‘Omipatimení, ko ‘ene fai ko ia ‘ene ngāué, pea ne ‘ano ki’i u’u ‘a e kau talangata’á 'Eiki Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou'eiki, me’a mai mu’a Ha'apai Fika 1 Nōpele.

Lord Fakafanua: Fakatapu atu ki he Feitu'u na Sea Kōmiti Kakato fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti. Sea, ‘oku ou fie lave pē ki he Lipooti ko eni ‘a e Kōmiti Laó. Koe’uhi na’e tukuhiho mei he Fale Aleá pē ko e Kōmiti Kakatō ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he ‘Omipatimeni 2018 ke fai ha vakai ki ai ‘a e Kōmiti Laó. Pea fakafoki mai ‘a e Laó, ‘oku fokotu’u mai ‘e he Kōmiti ‘a e Lao fo’ou. ‘A ia ko e ‘uluaki *version* ‘a e fakalahi (A) ‘a ia ko e Lao Fika 11/2018. Pea ‘oku ‘i ai mo e Lao ‘e taha ‘oku fokotu’u mai ‘e he Kōmití, ko e fakalahi (E) ‘a ia ko e Lao Fika 11 (b) ‘o e 2018.

Faikehekehe ongo lao Fakaangaanga fika 11/2018 & Lao Fika 11(b)/2018

Sea, ‘oku ou fie lave atu pē ki he faikehekehe ‘o e ongo Lao ko ení, faka’apa’apa pē ki he 'Eiki Minisitā Polisi, ne fakatokanga’i mai ‘a e kupu ko ē. ‘A ia ‘i he ‘uluaki Laó, Kupu Fika 4 ‘oku ne fakatonutonu ‘e ia ‘a e Kupu 18 ko ia ‘o e Lao ‘Omipatimeni. Kapau te mou me’a ki he *version* ko ia ‘e tahá, ko e Kupu Fika 4 ia ‘oku fakatonutonu ‘e ia ‘a e Kupu 9, koe’uhi ko e kupu fo’ou eni ia ‘oku fakahū ‘e he Kōmiti Laó. Ko ia ke fakatokanga’i ‘e he Kōmiti Sea, ko e kupu ko ení ‘oku fekau’aki ia pea mo hono faka-fuakava’i fakataimi ‘a e ‘Omipatimeni Le’ole’ó...

<008>

Taimi: 1420-1425

Lord Fakafanua: ... Ke mea’i pē Sea na’e ‘i ai ‘Omipatimeni Le’ole’o ‘i he kuohili na’e fakahū mai ki he Fale Alea ke fakafuakava’i pea na’e pehē pē ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tonu ke fakahoha’asi kinautolu ‘aki hano toutou fakafuakava’i e Le’ole’o. ‘A ia ko e kupu ko ‘eni mahalo na’e tonu pē ke fakahū mai ‘i he ‘uluaki lao ka koeni ‘oku fakakau atu he Kōmiti Lao ‘a ia ko e *Version B* ia. ‘Oku ‘asi ia ‘i he Fakalahi E ‘a e Līpooti ko eni e Kōmiti Lao, fakatokanga’i pē Sea ko e ‘uhinga ‘oku ua ‘a e lao ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e līpooti.

‘Ikai ko ha kumi mafai e ‘Omipatimeni kae ‘ave faingamalie ke a’u e lāunga ki falehopo

Ko e tali atu pē mei he ‘Ofisi ko ē ‘Omipatimeni fekau’aki pea mo e mafai ko ē ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Minisitā Polisi Sea, ko e *standard* pē ko e fo’i mafai fakamāmani lahi pē ia ‘oku ngāue’aki he ‘ū fonua Sea, he ko e faingata’a ko eni e ‘ave ko ē ‘ū lāunga ko ē ki he ‘Ofisi ko ē ‘Omipatimeni ko fē feitu’u ‘e hoko atu ki ai e lāunga hili hono fakatotolo’i ha fo’i lāunga? Pea ‘oku hangē pē ko e me’a ko eni e Fakafofonga Vava’u 15, ‘i he’ene tu’u ko ē lao he taimi ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ia ‘a e ‘Omipatimeni ke to e hoko atu e lāunga ‘o kapau tau pehē pē ‘oku ‘i ai ha lāunga na’e fakahū ki ha Potungāue Pule’anga pea ‘oku hala’ia e Pule’anga fakatatau ki he līpooti ko ē ‘Omipatimeni mo ‘enau fakatotolo, ‘e to e falala atu pē ‘Omipatimeni pea mo e ni’ihi ko eni ‘oku fai ko eni e hanu mo e lāunga ki he Pule’anga ke nau fakamaau’i kinautolu ‘aki ha faka’ilo pē he ‘Ateni Seniale ha’ane ‘ofisa ‘i he’ene Potungāue pē pē ko ha Potungāue kehe ‘i loto he Pule’anga. Ko u fie lave ki heni Sea ko e ‘uhinga ko e ‘uhinga ia na’e ‘ave ai ‘Omipatimeni ke tau’atāina. Sino tau’atāina mei he Pule’anga pehē foki ki he Fale Alea ke ‘i ai ha mafai kehe te ne hanga ‘o muimui’i pea mo tokoni’i hono fakamaau’i ‘a e ngāue e kau taki ‘o e fonua pehē foki ki he Pule’anga. Kapau te tau fakafalala pē ki he Pule’anga ke nau fakakakato e tafa’aki ko ia hei’ilo pē ‘e to e lava ha faka’ilo ia he ko e vahevahe ko eni e ngāue mo e ngaahi taliui, ‘oku taliui ‘a e ‘Ateni Seniale ki he Kapineit pea mo e Pule’anga pea kapau te tau ‘alu ‘o hanu ki he ‘Omipatimeni ‘oku ‘i ai e maumau ‘oku hoko, ‘i ai e me’a ‘oku fiema’u ke fakatonutonu, ‘e to e fakatatali pē ‘Omipatimeni ki he ‘Ateni Seniale ke ne fakahoko e fo’i ngāue ko ia ke fusia’u e faka’ilo ki he fakamaau hopo. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘oku fakahū ai e kole ko eni mei he ‘Ofisi ‘Omipatimeni ke ‘ave ha nifo e ‘Omipatimeni ke ne lava fakakakato e ngāue kuo ‘osi tuku atu ki ai ke ‘oua ngata pē he fakatotolo kae fusi a’u e lao ke a’u ki fale hopo.

‘Oku ‘ikai ko ha kumi mafai eni e ‘Omipatimeni Sea he ko e fakamaau ‘e toki fai ia ‘i fale hopo, ko e ‘ave faingamālie ke a’u e ‘ū lāunga ki he feitu’u totonu kae ‘oua ngata pē ‘Omipatimeni pea tau to e kole atu ki he ‘Ateni Seniale ke to e tuku mai ha’ane taimi ke ne fai e, ‘a e ngāue na’e tonu ke ngata pē he ‘Omipatimeni. Ko e anga pē ia ‘eku fakamatala nounou atu ‘a e ‘uhinga ‘oku fakakau atu ai e mafai ko eni ‘e Sea.

Taukave ko e mafai fakamāmani lahi ‘oku nau ‘ave mafai lāunga ki he ‘Omipatimeni

Ko u faka’apa’apa ki he me’a ko eni e ‘Eiki Minisitā Polisi ‘oku ‘i ai e mo’oni ‘oku ‘i ai e mafai ‘a e ‘Ateni Seniale ‘i he sisitemi lolotonga ka ‘oku tau hanga eni ‘oku ‘i ai e fōtunga fo’ou ‘oku ‘i ai e sino fo’ou ‘oku ne tokanga’i e ‘ū me’a ko eni ko e ‘Omipatimeni pea ko e mafai fakamāmani lahi pē eni ia ‘oku tau tākaki atu ki ai. Ka u fakalau atu ko e ‘uhinga ‘oku ‘asi pē he tohi fakamatala ko ē ‘ū lao ko ē ‘oku fakahū atu Sea ko e ‘Omipatimeni ‘i *Spain* ko *Uganda* ko *Philippines*, ‘ū fonua lahi eni Sea ko *Thailand* ko *East Timor* ko *Ghana* ko *Seychelles* lahi e ‘ū fonua Sea ‘oku nau ‘ave mafai ko eni ki he ‘Omipatimeni pea ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku ne hanga ‘o to’o e kaveinga ngāue pea mo e mafai mo e ngeia ‘oku ‘i he ‘Ateni Seniale ko e tākaki atu pē ke ‘i ai ha feitu’u ‘e taha ‘e malava ke taliui mai ki ai ‘a e kau taki e Pule’anga pea mo ha feitu’u ‘e taha ‘e malava ke ‘ave ki ai e ngaahi le’o mo e ngaahi fiema’u ko eni e kakai Sea. Ko e ‘ū tali pē mahalo ko u ‘amanaki pē ‘e tali lelei he Pule’anga pea mo e Minisitā ‘a e kole atu mei he ‘Ofisi ko ē ‘Omipatimeni he ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga eni ia ‘oku mau fa’ao ‘a e mafai ‘a e ‘Ateni Seniale ke ne

faka'ilo ha taha. Ko e t̄naki atu p̄e ke to e 'i ai ha mafai e 'Omipati^meni ke fakakakato 'aki 'enau ngāue he 'oku ngata p̄e 'i he 'aho ni 'i he l̄ipooti ...

<009>

Taimi: 1425 –1430

Lord Fakafanua: ... 'ata'atā p̄e. Pea 'oku faka'ofa e ni'ihⁱ ko eni 'oku nau 'ave 'enau tangⁱ ki he 'Omipati^meni he 'oku ngata p̄e he lipootⁱ pea 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha foun^ga 'e taha ke 'ave 'enau me'á, ngaahi fiema'ú ki fale hopo. Ko ia p̄e Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai e Vava'u 15 kae toki me'a mai e Minisitā Ako.

Sāmiu Vaipulu: Kātaki Sea 'oku 'i he fakamatala fakamahino p̄e ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Laó 'o e 11*b*, peesi 9 palakalafi hono 2 ki laló. 'Oku pehē ai 'e he Minisitā Laó, koe'uhi ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei ange 'a e ngaahi fokotu'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipati^meni, 'o hokohoko atu ai Sea 'oku 'i ai 'ene lave ai ki he 'uhinga 'oku fakahū mai ai e kupu ko eni. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai e Minisitā Ako.

Tokanga 'ikai tau'atāina 'Omipati^meni ke fakatotolo pea to e fai faka'ilo

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Sea e Kōmiti Kakato. Tapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Nōpele fonuá, tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Kuo mahino foki na'a tau fokotu'u e 'Omipati^meni ko e sino tau'atāina. Pea ko e mahino kiate au 'a e feme'a'aki ko eni ko ē ki he 'Omipati^meni na'e fakahū ki he Konisitūtone, 'i he fo'i fatongia 'e ua. Ko e 'uluakí ko e fakatotolo, ko hono tolú, ko hono 'ave ki ha sino 'e taha ke ne fakahoko, *referral*. 'A ia ko e fokotu'u ko eni e laó 'oku lava e fakatotoló ia, 'a ia 'oku mole leva mei heni ia 'a e me'a mahu'inga ko e *referral*, ko 'ene 'ave 'e ia ki ha sino 'e taha. Kapau 'e pehē hangē ko e feme'a'akí, te tau 'ange ha nifo 'o e 'Omipati^meni, 'e ilifia'i ia.

Sai p̄e ke 'oua 'e nifo, hūfanga he fakatapú, ka ne fai p̄e 'e ia e fakatotoló pea *refer, referral*, 'o 'ave ia ki ha sino kae kei tau'atāina p̄e 'Omipati^meni. Kapau 'e fai 'e he 'Omipati^meni fakatotoló pea ne to e fai e faka'iló, 'ikai ke tau'atāina ia. Ko ia ko u pehē Sea, ko u pou pou au ki he fokotu'u 'a e Minisitā Polisi. Tuku p̄e 'ene tau'atāina, pea ko e 'uhinga ia na'a ku hiki nima ia ko ē ke fakahū e kupu ko ē ke 'ave 'Omipati^meni ki he Konisitūtone 'i he fo'i 'uhinga p̄e 'e ua ko ia. Ko 'ene fakatotolo mo 'ene *refer*. Pea ko u pehē Hou'eiki, fakapotopoto ange *refer*. Pea na'e 'uhinga foki hono 'ai e 'Omipati^meni ke malu'i e kau ngāue fakapule'anga mei ha'anau 'eke ha'anau totonu pea fai leva 'e he sino tau'atāina ko eni 'a e fakatotoló, pea nau hanga leva 'o 'oange ki ha sino p̄e ko 'enau hanga 'o *refer* ki he Fakamaau'angá.

Sāmiu Vaipulu: Sea ka u ki'i tokoni atu p̄e.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ki'i fiema'u tokoni eni 'a 15 Minisitā Ako.

'Eiki Minisitā Ako: Sai p̄e ke tokoni ko e loa.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia. Me’a mai Vava’u 15.

Fakangatangata pē taimi mafai faka’ilo ‘oku ma’u ‘Omipatimeni

Sāmiu Vaipulu: ‘Oku fakamatala mahino pē ia ‘e he Kupu ko eni fakamatala fakamahinó Sea, ko e me’a ia ko ení, ko e Kupu ia ko ení ‘oku ‘ikai ke ‘ai ia ke ngāue ma’u’aki pē. Ko e toki ngāue’aki pē ia ‘o kapau kuo ‘osi fai e fakatotolo ko ē ‘a e ‘Omipatimení pea ‘ave ki ha potungāue pea nau fu’u toloi, fu’u taimi lōloa ha fakahoko ha ngāue fekau’aki mo e lāunga ko ia na’e faí.

Ua ki aí, koe’uhi ke ‘oua to e ‘i ai ha fakamole ki he tokotaha lāunga ‘i he me’a ‘oku hokó. Ka ‘oku ‘ikai ke to’o ‘e he Kupu ia ko ení ‘a e mafai faka’ilo hia ko ia ‘oku ‘i he ‘Ateni Senialé, ‘e kei ‘ave pē ia ki he ‘Ateni Senialé Sea. ‘A ia ‘oku fakamahino mai pē heni ia ‘a e feitu’u mo e taimi ‘oku ngata ai ‘a e fatongia ko eni ‘oku tukuange ia ki he ‘Omipatimení. Ko e ‘uhinga pē hono ‘oangé ia, ko ha fu’u tuku ‘o taimi fuoloa, lōloa ‘a e ngāue ‘a e potungāue pē kautaha ko ia ‘a e Pule’angá felāve’i mo e lāunga ko ia na’e fakahokó Sea. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke hokohoko e me’a kotoa pē ia ke u’u tavale noa’ia ai pē me’á ia. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Minisitā Ako.

‘Eiki Minisitā Ako: Sea ko u fakamālō ki he Fakafofonga.

<001>

Taimi: 1430-1435

Taukave tuku pe tau’atāina ‘omipatimeni pea ka tuai ‘i ai pe hono founa

‘Eiki Minisitā Ako: ... Fakafofonga mei Vava’u lahi e tokoni ko eni ‘oku fakahoko mai. Ka ko e manatu’i ko ‘etau ‘oange pē ha me’a ki heni te nau lau ‘enautolu ia ko ‘enau me’a. Tau pehē ‘e ‘ai pē eni e ki’i, ‘i ha ngaahi me’a pē. Pea ‘osi e ta’u ni ‘osi e ta’u kaha’u hoko e ha’u e kau ‘Omipatimeni fo’ou ka ‘e ha’u pē ki’i me’a ‘oku nau ‘ave tautolu ki he Fakamaau’anga nau faka’ilo ‘enautolu. Tuku pē ke tau’atāina e ‘Omipatimeni. Kapau leva ‘oku tuai ‘oku ‘i ai pē founa ngāue ko e tohi ki ai pē ko e ‘alu ki ai, “ ‘Oku fu’u tuai homou ngāue. ‘Ai ke vave !” ‘Oku pehē anga e founa ‘etau ngāue. Pea kapau ‘oku tuai ka ko e me’a ko u tu’u ‘aki ‘e au ia Sea mo e Hou’eiki tuku pē ‘ene tau’atāina pea fai mo ‘ene fatongia pea ‘oange ia ki ha sino kehe kae tau’atāina pē ia ke ne fai ‘e ia ‘a e faka’ilo.

Lord Fakafanua: Sea ko u fakatonutonu atu e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ‘Eiki Minisitā Ako.

‘Eiki Minisitā Ako: ... Sea.

Lord Fakafanua: Te u ‘oatu e ki’i fakatātā ko eni Sea. ‘O kapau te u loka’i koe ‘i ha loki pea u talaatu ke tau’atāina ‘i he loki ko iá. ‘Oku ke tau’atāina ! He ‘oku tau tāpuni’i ‘etautolu e matapā tau’atāina pē ‘Omipatimeni ka nau tau’atāina pē ‘i he’enu ki’i loki ko ē ‘ikai ke ‘i ai ha’anau mafai pē ko ha’anau, ha founa ke nau a’u ai ki fale hopo. Ko e taumu’a e lāunga ke a’u e lāunga ki fale hopo ‘o kapau ‘ikai ke ma’u ‘a e fakatonuhia mei he tafa’aki ko ē ‘oku fai ki ai e lāunga. Sea ko

u fakatonutonu atu ko e ‘uhinga ‘oku ‘osi hā māhino pē he tohi fakamatala ko e lao ko eni ‘oku foaki he 'Omipatimeni ‘a e mafai ke a’u ‘a e Fakamaau’anga ki he Fakamaau’anga ke fakamālohi’i ‘enau fokotu’u felāve’i mo e ngāue ngaahi tu’utu’uni fakapule.

Sea ko e ‘uhinga ia ke a’u ki he Fakamaau’anga ke hanga he Fakamaau’anga ‘o fakatonutonu mai ‘a e lāunga. Ko e hā e ‘aonga ‘etau lāunga atu ki he 'Omipatimeni pea ‘omai he 'Omipatimeni ‘enau lipooti pea ngata ai. Sea ‘oku to e ‘asi pē ‘i heni. “Ka kuo pau ke fakatokanga’i ange ‘e toki ngāue’i ‘aki pē ‘a e mafai ko ‘eni ko e fili fakamuimui taha.”

Me’a mai he ‘Eiki Minisitā ko eni ‘oku ‘ikai ke tau, mahalo ‘e māhino pē ia ‘i he kau ngāue ko ē 'Omipatimeni e ‘aho ni kae mahalo ‘e ha’u ha kau 'Omipatimeni ia he kaha’u te nau ngāue fakavalevale’i ‘aki e ki’i mafai ko eni. Sea ‘oku ‘osi māhino pē heni ko e fili fakamuimui taha. ‘A ia ‘e ‘osi e fētohi’aki ‘osi atu e māhina ‘osi atu e ta’u te’eki ke solova e vā ko eni e 'Omipatimeni pea mo e potungāue pē ko ha taha ‘i he Pule’anga ‘e ‘osi ki fē ? He malava pē ia kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha nifo ‘a e 'Omipatimeni ke nau tohi atu pea *ignore* mai pē he Pule’anga e ngaahi tangi ko ē ‘oku ‘oatu. Fiema’u ke iku ki ha feitu’u. Ko e feitu’u pē ‘e lava ke solova ai e me’a ko eni ko e Fakamaau’anga pea ko e ‘uhinga ia ‘oku fokotu’u atu ai he te tau iku kātoa pē ki ai.

‘Ikai fua he tokotaha lāunga e fakamole ki he loea ka ko e ‘Ofisi ‘Omipatimeni

Sea pea ‘oku ‘asi heni ‘i he fakamatala, ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi fakamole ke fua ‘e ha taha lāunga. Ko e poini hono ua ia Sea. Ko e ‘ave faingamālie ke *access* ‘a e tokotaha kotoa pē ki he fakamaau totonu kae ‘oua ‘e *access* pē ni’ihi ko eni ‘oku nau mafai lahi mo ivi lahi ke nau totongi hanau loea pē ko ha feitu’u ‘e taha ‘e *refer* ki ai ‘oku fiema’u ke totongi e pa’anga e loea Sea. ‘O kapau ko e hanu ki he 'Omipatimeni pea ‘ave ha mafai ‘o e 'Omipatimeni he te nau ‘ave e lāunga ko iá ki he Fakamaau’anga ta’etotongi. Fua kātoa he ‘ofisi. Koe’uhí ‘oku fakafofonga’i he 'Omipatimeni ‘a e fo’i hala ‘oku fiema’u ke fakatonutonu na’e ‘osi hanu ki ai e kakai ki he ‘ofisi ko ē 'Omipatimeni.

Ko e fakamalanga mai ki he tau’atāina Sea ‘oku *relative*. Ka ‘omai ha ika ‘o lī ki ha *fish bowl* ‘oku tau’atāina ke kakau ai ka ‘oku ‘ikai ke *free* ‘a e ika ko e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke tau ‘ave ‘o tukuange ki tahi. Ka ko ‘eku fakatātā atu pē Sea ko e ‘uhinga ‘oku ne hanga ‘o fakamalanga mai ‘oku tau’atāina pē ‘a e 'Omipatimeni. Ka ko u fakatonutonu atu, “‘Ikai !”. Ko e tau’atāina ‘o kapau ‘oku ‘atā ke te a’u ki he kupu kotoa pē pe ko e Fakamaau’anga ko e feitu’u faka’osi ki ai e ‘ū fakatonutonu fiema’u ke tau’atāina mo e tafa’aki ko ia. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Nōpele fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Ako: Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā me’a mai.

‘Ikai tui ‘e fu’u fuoloa ha fetohi’aki he ‘Omipatimeni mo ha potungāue Pule’anga

‘Eiki Minisitā Ako: ‘Io mālō ‘aupito. Fakamālō ki he ‘Eiki Nōpele ‘i he fakatonutonu ‘oku fai. ‘E Sea mo e Hou’eiki ‘osi fakakoloa ‘aki tautolu ‘e Sihova ‘aki e ‘atamai lelei ke fai ‘aki ‘etau ngāue. Ko e hā hono ‘uhinga te u luelue mai pē pea u hū atu atu ki ha fu’u loki...

<002>

Taimi: 1435-1440

Eiki Minisitā Ako: ... ko u 'ilo e fu'u loki ko e pea u afe au ki he. Kae 'oua 'e sio atu pē ki he fu'u loki 'oku tāpuni, pea 'alu pē 'o hū. 'Omi 'e Sihova 'a e 'atamai ke tau ngāue'aki. Ko e kau ngāue ko ena 'i he Pule'anga. Ko e kau palofesinale he 'ikai fai ha tohi 'o laulau māhina ki ha Potungāue ki ha me'a ke ne 'omai. 'Oku ngali kehe 'a e kau ngāue fakapule'anga ia ko ia. Kuo 'osi lava 'enau sivi ako faka'univesiti, nau ngāue hake 'i he Potungāue ko ia 'i ha ngaahi ta'u lahi. Pea kuo nau ma'u 'a e taukei fakangāue. Oku 'ikai ke u tui 'e faifaiange pea laulau māhina ha fetu'utaki 'o ha 'Omipatimeni ki ha 'Ofisi pē ko ha kautaha ke nau ōmai 'o fakamatala pē ta'e'omai. 'Oku 'amanaki ke u fakataha mo e PSC 'a efiāfi. Ko e me'á ia 'oku pehē. 'Oku 'ikai ke te nofonofo pē 'i 'Ofisi ka 'oku te 'alu ki ai. Telefoni ki ai. Pea 'oku 'ikai ke u tui ki he me'a ko ia. Pea 'oku kei nofo pē 'i he'eku hikinima ko ē ke fakahū 'a e 'Omipatimeni ki he Konisitūtone Sea, 'i he 'uhinga 'e ua ko eni. Ko 'ene tau'atāina mo e *refer* 'o e *case*. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Hou'eiki! 'E Minisitā! 'Oku ua 'a e Fokotu'u. 'Oku fokotu'u ke tau tali, pea 'oku malanga mai 'a e tafa'aki 'e taha. Pea 'oku fokotu'u mai ke 'oua 'e tali. 'A ia 'oku 'i ai leva ho'omou ngaahi 'uhinga. Pea 'oku ou tui ko e me'a ia na'e me'a atu ai 'a e Hou'eiki Nōpele ko 'ene fiema'u ke fakamahino'i 'a e tau'atāina mei he 'ikai ke tau'atāina. Pea mo 'oange ha ki'i mafai. Kimu'a 'oku mou 'osi mea'i pē 'a e fatongia 'o e 'Omipatimeni. Ko e 'osi pē eni 'a e fakatotolo pea fetu'utaki atu, 'oku hala. 'Oku mō'ua ē, 'oku 'ikai mō'ua pea 'osi. Ko e kole ko eni ke to e hoko atu 'a e komipatimeni 'ene fokotu'u mai 'e he Sea 'o e Fale Alea ke faka'ilo 'o fakahoko e hopo ki ha Fakamaau. 'A ia ko ena na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Polisi.

Ko u tui kuo mahino 'a e fokotu'u kae 'oatu 'a e faingamalie ki he Minisitā Polisi, ke me'a mai, ka tau toki pālōti.

Taukave ko e fakamatala mahino he lao 'oku 'ikai ko e kongia ia e Lao

Eiki Minisitā Polisi: Mālō Sea,. Fakamolemole pē na'a pehē 'oku 'i ai ha 'uhinga fa'ahinga laumālie ta'etaau 'i he ngaahi fokotu'u ko eni. Ka ko e fakakaukau ki he lele lōloa Sea. Ko hono 'uhingá. 'Oku kehe 'a e lea 'a e hake mo e lea 'i he hifo. 'Oku kehe 'a e lea 'i he 'aho ni, mo e lea 'apongipongi. Mou mea'i ki he ngaahi fakamatala ko eni 'oku 'omai 'i mui pē ko e *explanatory notes*. 'Oku 'ikai ko e kongia ia 'o e Lao. Ko e Lao eni ia 'oku ou hanga 'o lau atu. "Fakahoko 'a e hopo 'i ha Fakamaau'anga 'oku 'ikai ke ne talamai 'e ia ha filifili. 'Oku 'ikai ke ne talamai 'e ia ha kupu. Kupu ko ē ko e tuku pē ki ha ngaahi *case* pau pe ngāue'aki pē eni ki ha me'afua faka'osi. 'Oku ne 'omai kakato 'e ia 'a e mafai Sea. 'Oku 'i ai 'a e me'a 'e taha ke tau tokanga'i. Ko hono 'uhinga hono tuku ki he 'Ateni Seniale ke ne fai 'a e 'u hopo hia kae tukuange 'a e ngaahi hopo sivile. He ko e hopo sivile ia ko e vā fakafo'ituitui ia 'a e kakai mo e kakai. Ko e me'a 'e hoko 'i heni Sea. Kātoa 'a e ngaahi ..

Lord Fakafanua: Sea, ko e fakatonutonu. 'Eiki Minisitā...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu 'Eiki Minisitā! Me'a mai 'Eiki Nōpele!

Lord Fakafanua: Ko e me'á ka ko e 'Omipatimeni ko e fakatotolo sivile 'ikai ke kau ai 'a e *criminal* . 'A ia ko e hopo ko eni 'oku 'oatu mei he 'Omipatimeni, ko e 'u hopo sivile 'ata'atā pē.

'Eiki Minisitā Polisi: Mahino'i pē ia 'e au Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io, me'a mai!

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e hopo hia ia 'oku 'ave ki he 'Ateni Seniale. Ko 'eku 'uhinga atu au 'a e 'uhinga 'oku fai atu ai 'a e me'a ko eni... Ko e 'uhinga 'oku 'ave ai 'a e hopo hia ki he 'Ateni Seniale, he ko e hopo sivile 'oku meimei ko e natula ia 'o e vā 'o e *citizen* pea mo e *citizen*. Ko hono faka'atā 'a e fo'i kupu ko eni. 'E fai leva 'e he Pule'anga 'a e hopo 'a e kakai kotokotoa pē ko e kau *citizen* mo e Pule'anga. Ko e me'a ia 'e iku ki ai he 'ikai ke to e ha'u ha taha ia 'oku 'i ai ha'ane totonu 'o fai 'ene faka'ilo 'i tu'a.

Ko e kongā lahi foki Sea, 'a e me'a ko ē 'oku 'uhinga 'a e 'Omipatimeni. Ko e vā 'o e Pule'anga mo e kakai. Ko e me'a ia na'e tukuange ai ke fai pe á e fakatotolo he ko e fanga ki'i me'a iiki . Ko e 'ikai ke fou 'i he founa ngāue ko e fanga ki'i me'a ko ia 'oku *settle* pē ia hono talanoa'i. Pea 'omai 'a e Līpooti pea lipooti ki he 'u 'ulu'i Potungāue . 'Oku 'i ai 'a e me'a ia na'e 'omai kiate kimautolu, hangē ko e ni ko 'eku fakatātā pē. Sea.

<004>

Taimi 1440-1445

'Eiki Minisitā Polisi: ...na'e 'i ai 'a e lāunga na'e 'omai ki he taha 'o e Potungāue 'a e motu'a ni, ko e fakafekiki 'i he lao, pē ko e hā 'a e faka'uhinga totonu 'o e lao, pea na'e 'ave ki he Omipatimeni 'omai 'a e faka'uhinga 'a e 'Omipatimeni 'otometiki pē ngāue kātoa hake 'a e faka'uhinga 'alu ki he founa ko ia. Ko e fanga ki'i me'a iiki, kā 'oku mou me'a hifo ki he kupu ko ena ko ē 'a e 18 (b), 18 (f) kongā (b), 'oku 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o fakakalasi mai 'a e ngaahi hopo ko ē 'e fai. 'Oku mou mea'i pē foki 'oku kehekehe 'a e mafai ko ē 'i he ngaahi Fakamaau'anga, kehe 'a e tautea 'e lava 'o fakahoko sivile 'i he Fakamaau'anga Polisi, mo e tautea 'e fai 'i he Fakamaau'anga Lahi. Ko ene tu'u 'atā 'ana ko ē Sea, hā fa'ahinga 'eke huhu'i pē ia 'oku 'atā ia Sea.

Pea ko e me'a ia 'oku fai ai 'a e tokanga ko e laumālie ko ē totonu na'e fokotu'u 'aki 'a e Omipatimeni hā ia 'i he kupu 11 'o e Lao Omipatimeni, ngaahi ngāue Omipatimeni, 'oku kamata 'aki 'a e lao 'oku pehē, kuo pau ke ngāue 'a e Omipatimeni ke fakatotolo, hokohoko hifo 'a e fu'u kupu ke fakatotolo, ke fakatotolo. Ko e ta'u ni eni 'oku tānaki mai 'a e fo'i kupu ko eni ke ne fai 'e ia 'a e *prosecution*.

Sea na'e toki 'i ai hono 'eke ni 'a e natula tau'atāina 'o e 'Atita 'i he'ene nofo 'i he malumalu 'o e Fale Alea. Mou 'ilo 'ave mafai ko eni ki he *prosecutor* ko e Omipatimeni kae nofo 'i he malumalu 'o e Fale Alea, mou hanga 'o *project* ha ta'u 'e 10 kimu'a, 'ikai ke tau to e 'i heni kitautolu. 'Oku ou talaatu 'e 'i ai 'a e me'a 'e hoko, he 'oku kehe 'a e lea 'i he hake, mo e lea 'i he hifo, mou 'ilo 'a e kau ngāue lelei ko ē 'oku nofo 'i he Omipatimeni he 'ikai ke nau 'i ai nautolu 'o ta'engata. 'I ai 'a e kakai kehe ia 'e hū mai.

Ko ia ai Sea ko hono ko e fo'i *fine line* 'i he pehē ko ē ke 'oatu ke tau'atāina, ko hono feinga ko ē ke kohi'i 'a e laine 'o e tau'atāina mo e fa'iteliha pelepelengesi, ko hono foaki ha fu'u mafai lahi pehē ki ha kakai he 'ikai ke nau 'i ai tuputupu'a. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e tokangá Sea. Pea mou fakamolemole pē 'oku mou mea'i ko ene nofo ko ē 'i he malumalu 'o e Fale Alea, ko e Sea 'o e Fale Alea tu'utu'uni 'a e Konisitūtone kuo pau ko e Nōpele, ma'u ai pē, ma'u ai pē.

Pea ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e tokangá Sea 'oku ou fokotu'u atu 'e au 'oku fe'unga ke lipooti mai ki heni pea fai 'e he Pule'angá ha ngāue ki he ngaahi 'ū me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokangá he ngāue 'a e Pule'anga. Mahino 'aupito pē hono 'eke sivile ia 'o'ona 'i tu'a ha ngaahi ngāue 'a e Pule'anga mo e faka'ilo hia pea 'alu ia ki he 'Ateni Seniale.

Kā 'oku ou fokotu'u atu Sea, 'e lelei ke to'o 'a e fo'i kupu ko ē kae toki fakakaukau'i 'i he kaha'u, fu'u lahi 'a e liliu Sea. , mou mea'i hou'eiki kamata pē mei he liliu mei he Konisitūtone kā tau tali ha'u ai pē ki he ngaahi 'ū lao ko eni, fu'u lahi.

Fokotu'u to'o kupu (b) he lao

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia Minisitā 'oku ke loto ke to'o 'a e fakatonutonu ki he kupu 18?

'Eiki Minisitā Polisi: Ko ia to'o 'a e kupu (b).

Sea Kōmiti Kakato: Kātoa ia?

'Eiki Minisitā Polisi: 'Ikai, kupu (b) pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: (b) pē. 'A ia ko 'ene to'o ko ia he 'ikai ke to e 'i ai ha kupu (a), ka mou me'a fakalelei hifo pē ki he anga ko ē 'o e fakatonutonu pea kapau ko e pehē pē ke kupu (b) 'e to'o kae kei 'asi pē 'a e lipooti ia 'ave ki he 'Eiki Sea kei faka'ofa'ofa pē ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko ia Sea, ko e kupu (b) pē 'oku fai ki ai 'a e tokanga Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Ka u fokotu'u atu Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Sai hou'eiki, me'a mai fika 1 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea hangē pē ko ho'o me'a fakamā'opo'opo 'anenai, mahino 'a e ngaahi poini ia 'oku 'ohake ongo tafa'aki 'e ua 'a e fiema'u ke 'oange ha nifo 'o e Omipatimeni pea pehē ki he tafa'aki ko eni 'oku malanga'i mai 'e he 'Eiki Minisitā Polisi mei he tafa'aki 'a e Pule'anga. Kā 'oku ou kolé pē au Sea 'i he fakapotopoto 'a e ngāue ko e 'uhingá he 'oku 'i ai 'a e ngaahi fa'a me'a hake tautefito ki he tafa'aki 'a e Pule'anga ko e 'Eiki Minisitā, ko e lao ko 'etau feme'a'aki 'i he lao ko 'ene paasi pē ko 'ene 'alú ia. Pea 'oku fiema'u ke tau feme'a'aki fakapotopoto pē hangē pē ko eni na'e fai ko eni ki ai he lipooti 'a e Kōmiti.

Na'e 'i ai 'a e ngaahi me'a na'e fai ki ai 'a e hoha'a, pea na'e tuku ki he Kōmiti Lao, pea na'e 'omai 'a e ngaahi tafa'aki na'e 'i heni 'a e Omipatimeni, na'e 'i heni mo e Fakahinohino Lao 'a e Pule'angá, pea na'e fai 'a e feme'a'aki ai hangē pē ko ia na'e 'omai 'i he Lipooti, pea na'e 'i ai 'a e me'a na'e tokanga ki ai 'a e kau Mēmipá kā na'e fai pē felotoi ia 'o lava 'o liliu 'o *amend* mai 'a e 'ū me'a ko ia heni 'a eni ne hoko atu ki ai 'a e feme'a'aki.

Fokotu'u ke to e Lao Fakaangaanga fika 11 ki he Kōmiti Lao ko e mahu'inga e kaveinga

Pea ko 'eku fokotu'ú pē 'aku 'Sea hangē ko ia ko e mahu'inga ko 'etau paasi pē lao ko eni hoko 'o ngāue'aki 'e he fonua, tautefito ki he sino mahu'inga ko eni, ke fai ki ai 'a e tangi 'a e kakai 'o e fonua fekau'aki mo 'enau ta'efiemālie ki he ngaahi ngāue 'a e Potungāue, ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga. Ke u fokotu'u atú ke to e tuku pē eni ki he Kōmiti, 'ikai ke fakamole taimi ia ko e 'uhinga ke to e fai 'a e ngaahi feme'a'aki mo e tafa'aki ko eni to e me'a ki ai ...

<005>

Taimi: 1445-1450

Lord Tu'iha'angana : ... Fakahinohino Laó, pea pehē ki he 'Omipatimeni. Na'a 'oku to e 'i ai ha ngaahi 'uhinga. Pea mo e Hou'eiki pē ko eni, na'a 'oku to e 'i ai ha ngaahi 'uhinga 'oku 'ikai ke 'ohake he feme'a'aki 'a e Hou'eiki 'i heni. Ko ia ko 'eku fokotu'u pē 'aku, Sea, he kuo 'osi mahino e pāloti ia, mei he fokotu'u 'a e Pule'angá, 'e tali pē ia. Ka ko 'eku fokotu'u pē 'a'aku ia, ke tuku mu'a 'a e 'isiu ko eni, 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki, he ko e me'a mahu'inga eni ki he Kōmiti Lao, ke to e fai ki ai ha feme'a'aki ki ai, pea ka 'osi e fakama'ala'ala ko iá ia, 'oku kei tu'u pē 'a e ngaahi fakakaukau ko eni ia, hangē ko e me'a 'a e Pule'angá, pea tau toki hoko atu. He 'oku ou tui, ko e femahino'aki. Pea ko e taha pē e me'a 'oku fekau'aki, 'oku ou 'ohaké, Sea, 'i he tafa'aki 'a e Pule'angá, pea 'oku ou kole pē ki he Seá, hūfanga he fakatapú, he ko e lea pē eni 'oku fa'a 'omai mei he tafa'aki ko ē. 'Oku 'i ai e kaupoe e taha 'oku 'ikai ke 'i heni, na'a faifai kuo me'a mai 'o loto mamahi ki he Pule'angá, kae tuku ke talanoa'i fakalelei pē.

Ko ia 'oku ou fokotu'u atu, Sea, ke tuku mu'a ke 'ave ki he Kōmiti Lao ke fai e feme'a'aki ko eni ki he me'a ko eni, pea toki lipooti mai na'a fai ha feme'a'aki ia ai, 'o femahino'aki, pea tau hoko atu. Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai e Fika 1, ki he me'a 'a e kau Ha'apai ke nau fiemālie.

Poupou ke tuku ki he Kōmiti Lao

Lord Fakafanua : Sea, 'oku ou Fakafofonga Fika 2 'i Ha'apai. 'Oku ou poupou atu ki he Fakafofonga Fika 1 'o Ha'apai, ko e 'uhingá, ko e me'a lelei 'etau tālanga'i e me'a ko eni. Pea 'oku ou tui mahalo kuo hoko e ta'emahino e feme'a'aki he 'aho ni.

'Oku ou fie fakamanatu pē e kupu ko eni 'oku me'a mai ki ai, ko e 'uhingá 'oku me'a mai e 'Eiki Minisitā ki he Lao, na'a ku 'uhinga atu au kimu'a ki he fakamatalá. Ko e feitu'u ko ē 'e 'ave ki ai 'a e lāungá, 'oku 'ave e hanú ki he 'Omipatimeni, pea kapau he 'ikai ke lava e 'Omipatimeni 'o solova e fo'i 'isiu ko iá, 'e lipooti mai leva e 'Omipatimeni ki he Seá, 'i Fale Alea.

‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘oku (*A*) ai, ko e (*A*). ko e ‘oatu e tatau e lipooti ki he ‘Eiki Sea, ke ne hanga ‘o tēpile’i ‘i Fale. Ko e founa ia ‘e taha ke solova’i’aki e fo’i palopalemá. Ko e kongá *B*, pē ko ha ‘ave ki fale hopo.

Sea, ko e faingamālie ‘oku ‘ave ki he toko taha kotoa pē, kapau ‘oku ‘i ai ha’ate hanu, ngofua ke te ‘ave ‘o hopo’i. Ko e ‘Omipatimeni, kapau ‘oku ‘i ai ha hanu ‘a e ‘Omipatimeni, ngofua ke nau ‘omai ki Fale, ki he Fale Aleá, pea ‘oku ngofua ke nau ‘ave ki fale hopo. Ko e tau’atāina ia, Sea. Ka ‘oku nau fakamalanga mai e Pule’angá he ‘aho ni, ko e tau’atāina, ke ‘omai pē ki Fale Alea, pē ngata pē ‘i he ‘Omipatimeni. ‘Ikai ke ‘i ai ha me’a ia ko e Fakamaau’anga. Taki taha ‘alu pē ‘o fai ‘ene hopó. Ko ‘eku poiní ia, Sea. ‘Oku ou poupou atu ki he me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele ko eni ‘o Ha’apai. Ke fakafoki ki he Kōmiti Lao, ke toki fai ha feme’a’aki ki ai, Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō ongo Tu’i Ha’apai. Me’a mai e Minisitā Leipa, pea toki me’a mai e Nōpele ‘Euá.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Mālō ‘aupito, Sea, pea tapu mo e Feitu’u na, kae ‘uma’ā e Hou’eiki Memipá. Ko ‘eku ki’i fie lave atu mu’a ki hē. Kiate au ia, ki he motu’a ni, ‘oku mahu’inga ia ke tau tālanga’i e ngaahi makatuliki mahu’inga ko ‘ení. Kuo ‘osi ‘ave ‘a e lipooti ki he Komití, pea ko ‘enau *recommendation* eni. Pea ‘oku mahu’inga leva ke tau tālanga’i e ngaahi makatuliki.

‘Oku ou fie ‘oatu ‘a e ki’i fakakaukau ko eni, ‘e Sea. ‘Oku faingata’a ‘etau talanoa ki he ‘Omiputimeni, ko ‘etau sio ko ē ki he ‘Omiputimeni, kae ‘ikai ke tau sio ki he fo’i tefito’i mo’oni. Ko e fo’i tefito’i mo’oni fakasisitemi ko ē ‘oku tau talanoa ki ai, ‘oku ‘i ai e sino tau’atāina, ‘a ia ko e Fale Aleá, ‘oku lipooti mai ki ai ‘a e sino ko ‘ení. Pea ko e fatongiá. Ko e fo’i lea ko é ‘oku ngāue’aki ‘e he kau *epistemology*, pē ko e ngaahi makatuliki loloto fakamāmanilahi ‘o e makatu’unga hono fa’u e ‘Omiputimeni. Ko e ‘uhinga ‘o e ‘Omiputimeni ke ne hoko ko e *whistle blower*. Uá, ke ne hoko ko ha toko taha te ne *mitigate*, koe’uhí kae liliu e sistemí. Ko e me’a ia ‘oku fakamatala fakamāmanilahi maí.

Sai, k au ‘oatu e ki’i fakakaukau ko eni ke tau to’o angé ‘etau sio ki he ‘Omiputimeni, ka tau sio ki ha sino ‘e taha. Ko e sino e taha te tau lava ‘o sio ki ai, ko e ‘Atita Senialé. Te u fehu’i. Ko e hā e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke ‘oange ai ‘a e faingamālie ke fai faka’ilo ‘a e ‘Atita Seniale? Ko hono ‘uhingá, he ko hono fatongiá ke ne fai ‘a e fakatotoló, pea ne lipooti mai ki he sino tau’atāina ko eni, ko e Fale Aleá. Pea hanga leva ‘e he Fale Aleá ‘o tu’utu’uni ki he Pule’angá, pea taliui e Pule’angá ki he Fale Aleá. Ko e fo’i sisitemí ia. Manatu’i ko ‘etau talanoa nifo ‘eni. Ko e ‘ai nifo...

<006>

Taimi: 1450-1455

Ke fakamalumu mai ki Fale Alea ‘Ateni Seniale kae ‘ikai ko e Fakataha Tokoni

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : ... Ko e fē nifó ka tau ‘ai mahino? Ko e nifó ia ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ia he ‘oku pulia ia ki he sino ‘e taha Fakataha Tokoní. Sio ko e palopalemá ia. Tau fiema’u ke nifo ha sino ‘oku ‘omai ki heni, pea tau feinga ke fakanifo ‘a e sino ko iá, ka ‘oku ‘ikai ko hono

fatongia ia ke nifo. Ko e nifó ‘oku ‘i he ‘Ateni Senialé, ka ‘oku ‘ikai ke lipooti mai ki he sino tau'atāina ko ení. *System wise*, ‘oku totonu ke tau fakafoki mai ‘a e ‘Ateni Senialé ki heni, pea kakato leva ‘a e nima ‘o e Sea Fale Aleá. ‘Oku ‘i ai hoku sino ‘oku ne lipooti mai ‘a e 'Atita Seniale fakasisitemi ‘a e palopalema *systematic* pē ko e me’a fakalao. ‘Oku ‘i ai hoku va’a te ne malu’i ‘a e kakaí, mei ha faikovi ‘a e *Executive* kiate kinautolu. Pea ‘oku ‘i ai hono sino te ne talaange, faka’ilo ke malu’i ‘a e kakaí, *public prosecution*.

Sea, ko e taimi ka tau ka sio fakalūkufua pehē ai, pea kapau leva te tau ‘ave ke tau hanga ‘o ‘oange ha nifo ki he sino na’e totonu ke ne fai pē ‘a e fakatotoló, mo hono ko e *whistle blower*.

Sāmiu Vaipulu : Ki’i tokoni ange pē mu’a ki he 'Eiki Minisitā kātaki,

Sea Kōmiti Kakato : Tali ‘a e ki’i tokoni ko ení 'Eiki Minisitā ?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō ‘aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Vava'u 15.

Sāmiu Vaipulu : Fēfē 'Eiki Minisitā kapau te tau ‘ai pē ‘a e fokotu’u ‘a Ha'apai Fika 1 Nōpele mo e Fika 2. Tau tali ki he *cowboy* ko ē ‘oku lolotonga ‘evá, he ‘e tau mai he uike kaha’ú, pea tau.. He ko e Lao pē eni ‘a moutolu, ne ‘osi paasi mai mei he Kōmiti Laó, ‘omai ia ‘e he Kapinetí, pea ko eni ‘oku tau to e tu’u kitautolu ia he fehanga aki.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, ko e tukuatu pē ke ke me’a ka ‘oku ‘ikai ke u lave’i ‘oku ‘i ai ha fakatonutonu ai, ka ke me’a mai pē ke..

Sāmiu Vaipulu : ‘Ikai, na’a ku tokoni pē foki Sea. Na’a ku kole pē au ki he Minisitā ke u tokoni ki ai, ke tau ki’i toloi atu pē, hangē ko e fokotu’u ko ia ‘a e ongo 'Eiki Nōpelé, ke tali ki he *cowboy* ko ē ‘oku lolotonga ‘evá, ke toki tau mai ke ‘ai, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me’a mai 'Eiki Minisitā Ako.

'Eiki Minisitā Ako : Tapu mo e Seá kae 'uma’ā ‘a e fakataha’angá ni. ‘E Sea, ‘oku kole fakamolemole atu pē ‘a e Tēpile ko ení, ko e 'Eiki Minisitā Laó, ‘oku lolotonga fai ‘ene folau ko e fakataha ‘a e Komoniuelí ki Lonitoni, ka ‘oku ‘ikai ko e ‘eva. Ko e Fakatonutonu atu pē ia mei he Tēpile ko ení mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā Ako.

Sāmiu Vaipulu : Ko e ‘uhinga na’a ku pehē ai ‘evá, ko e fakahoko fakamuimui mai taha ia ‘anenai ki he ‘emau Kōmití, ‘oku lolotonga livi ‘a e 'Eiki Minisitā ko ení ‘i ‘Amelika, pea ‘e toki me’a mai ia he ‘aho..

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Vava'u 15 ‘oku ou tali ‘a e fakatonutonu ‘a e Minisitā Akó, ‘oku lolotonga me’a ‘a’ahi.

Sāmiu Vaipulu : ‘Oku ‘ikai ke ke tui ko e liví ko e ‘eva ia Sea ?

Sea Kōmiti Kakato : Ko ‘ene me’a he’ene fakataha. Me’a mai 'Eiki Palēmia.

Tokanga ke taha e mafai ‘ave ki ai fakahoko fatongia

'Eiki Palēmia : Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, kae'uma'ā 'a e toenga 'o e Hou'eiki Mēmipá, Ko 'etau talanoa 'i he Lao ko ení, ka 'oku 'i ai foki 'a e me'a faingata'a. 'Oku ou tui 'oku te'eki ke tau hanga 'o 'ohake 'a e fo'i palopalema ko ia ko e fo'i *dilemma*. Ko e tu'u ko eni 'a e *Executive*, ko e Lao ko ení 'e 'aonga pē kapau 'oku taha 'a e mafai 'i ha fo'i sino 'e taha faka-*Executive*. Ko 'ene 'alu pē 'o 2, pea te tau palopalema leva. Ko e anga ko ē 'o e tu'u 'a e Laó mo e anga 'o e fa'unga 'o e Pule'angá, ka 'i ai ha fo'i sino 'oku 'ave ki ai 'a e fakahoko fatongia *Executive*, kuo pau ke taliui 'a e fo'i sino ko ia. Kuo pau ke taliui ia, kuo pau ke faka'ilo. Ko e 'uhingá ko e 'ave ki ai 'a e mafai fakahoko fatongia. 'I he'ene tu'u pehē ko ē 'a hotau Pule'angá, 'oku 2 'a e *Executive*. Konga 'e taha 'oku *Executive* 'a eni ia, konga 'e taha ko e Fakataha Tokoni to e 'oange mo e mafai faka-*executive*. 'E anga fēfē hono *apply* 'o e Lao ko ení, ki ha ongo fo'i *system* 'oku tali ui ki ha ongo fo'i sino 'e 2. Ko e me'a ia 'oku 'ikai ke u loko fa'a lea ai he me'a ko ení. Na'a ma 'osi talanoa maua ..

Lord Nuku : Sea, ki'i Fakatonutonu atu pē.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu 'Eiki Palēmia.

Taukave ko e mafai faka-executive kuo 'omai ia ki he Kapineti mo e Fale Alea

Lord Nuku : Kātaki pē, tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e 'Eiki Palēmia. Ko e ki'i Fakatonutonu pē 'Eiki Sea ko 'eku tuí 'oku 'osi foaki mai 'a e mafai faka-*executive* ia ki he Kapineti. 'Oku 'ikai ke u tui 'oku 'i ai ha mafai faka-*executive* 'i he Fakataha Tokoni. Ko e Fakatonutonu pē ia. Ko e anga pē ia 'eku ma'ú, 'osi foaki mai 'a e mafai ko iá ia ki he Kapineti pea mo e Fale Alea Sea. Koe'uhí na'a ma'u hala 'a e kakai 'o e fonuá 'oku 'ikai ha mafai pehē 'Ene 'Afio.

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e Fakatonutonu Sea fakamolemole pē.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki me'a mai 'a e Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi : Kātaki pē Sea 'oku ou faka'apa'apa pē, ka 'oku hala 'a e me'a 'oku me'a mai 'aki 'e he Fakafofonga 'Eiki Nōpele 'o pehē 'oku 'osi aoao 'a e mafai faka-*executive* 'i he Fakataha Tokoni...

<008>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Polisi : ... Pea 'e pehē Hou'eiki e ni'ihi 'i he Fale Alea Kupu 51 e Konisitūtone 'oku hā ai, ko e ngaahi mafai faka-*Executive* 'oku tuku kātoa ia ki he Kapineti tuku kehe 'a ia 'oku 'ave ki he 'Ene 'Afio pea 'oku 'i ai e ngaahi mafai 'oku 'ave ki he Fakataha Tokoni Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ia ko u fakahoha'a atu ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ki'i fakahahaka pē 'a e 'Eiki Nōpele.

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ia ko u ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Lord Nuku: Sea 'oku 'ikai ko ha'aku fakahahaka ia 'a'aku. Ko e me'a ia na'e tali ko ē he, ko e mafai faka-*Executive* ... 'Ene 'Afio 'oku tuku mai ki he Kapi...

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē.

'Eiki Minisitā Polisi: Ka u fakatonutonu, sai pē kau lau atu pē Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Polisi: Kupu 51, Konisitūtone Kupu si'i 7, ko e lea mafai ... si'i (1) 'Oku 'ikai ke kau ai 'a e ngaahi mafai 'oku 'i he Tu'i mo e Tu'i 'i ha Fakataha Tokoni 'o tatau ai pē pē 'oku fakataha 'o fakahā 'i he Konisitūtone ni pē ko ha lao 'o e Fale Alea ha lao si'i mo ha ngaahi totonu faka-Tu'i. 'Oku 'uhinga ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi mafai faka-*Executive* 'oku vahe'i ki ai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'E ...

Lord Nuku: Ka u fakatonutonu atu pē 'Eiki Sea. Kapau ko e Kupu 51 (1) Kuo pau ke 'i he Kapineta 'a e mafai pule 'o e fonua 'a ia kuo pau ke nau ma'u 'a e ngafa mo e fengāue'aki fakataha mo e tali ui ki Fale Alea. Ko e Kupu 1 ia Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Kupu si'i (7) lea 'oku ne talamai 'oku 'ikai ke kau ai e ngaahi mafai 'oku 'ave ki he Fakataha Tokoni mo 'Ene 'Afio.

Lord Nuku: Ko ia ko e kupu 1 eni 'oku ... pea kapau ke tuku e fo'i tafa'aki ko ia ke toki fai hano talanoa'i.

Sea Kōmiti Kakato: Ongo Fakafofonga mo ki'i tuku mai ha'aku ki'i taimi ke u ki'i vakai ho'omo feme'a'aki ...

'Eiki Palēmia: Sea ko u kole atu mu'a ko u kei fokoutua atu ke faka'osi 'eku me'a.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Palēmia na'e fai e fiema'u fakatonutonu 'a e Hou'eiki Nōpele pea ne u fakatokanga'i ia ka ke kātaki pē, 'o me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: He 'ikai ke u to e lave au ki he me'a ko eni na'a pehē 'e ha fa'ahinga heni 'oku pelepelengesi.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Tokanga Palēmia ki he taliui e ‘Omipatimeni & ‘Ateni Seniale ki he ongo mafai kehekehe

‘Eiki Palēmia: Ka ko e fo’i mo’oni ia. ‘Oku ‘i ai e mafai faka-*Executive* ‘o e Fakataha Tokoni. *Full stop.* Pea ‘oku ‘osi, ko e me’a ko ē ‘oku ‘osi lau atu. Ko ‘eku hoha’a ‘a’aku kapau leva ‘oku ua pehē, ‘a e fakahoko fatongia ‘oku ‘atā ki he *Ombudsman*, ki he ‘Omipatimeni ke nau ala ki ai. Ka ko ‘eku fehu’i, ko hai ‘e ala ki ai? Ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga atu ko ē ‘oku pelepelengesi e me’a ko eni. Kapau na’e nofo e mafai faka-*Executive* ha fo’i sino ‘e taha, pea ‘e ‘aonga leva ‘etau talanoa he me’a ko eni.

Ka koe’uhī ko e tu’u mangaua pehē ko ē ‘a e mafai pea te tau faingata’a’ia he ko eni kau ka ‘alu he taimi ni ki he *Ombudsman* ‘o lāunga, ‘o fai ha’aku lāunga fekau’aki mo e konga ko ē, ‘e Hou’eiki na’e ‘i ai ‘eku ki’i hopo ‘a’aku pea nau ‘amanaki au ‘e hanga he ‘Ateni Seniale *Neil Adsett* ‘o fai e hopo. Kai kehe ko e ki’i lēvolo eni ia ki lalo. Ka koe’uhī ko e hopo ia ‘a’aku mo e tokotaha ‘oku to e fu’u ma’olunga ange ia. Talamai ia he ‘ikai ke ‘alu ia ‘o fakafofonga’i au. Pea na alea ai naua mo e fakamaau. Na fefusiaki naua ai ka ko e poini ‘oku ou ‘uhinga ki ai. Ka ua leva ‘a e taliui pea ‘oku, ko e me’a ko ē ‘e lava pē, he ‘ikai ke lava ia ‘o *apply* ki he konga e va’a ‘e taha e *Executive*. Pea kapau ‘e ai ha taha te ne lava, ko u fokotu’u atu ne u ‘osi tesi e me’a ko eni.

Lord Fakafanua: Sea ko ‘eku kole fehu’i pē ‘a’aku ki he ‘Eiki Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i fehu’i eni Palēmia.

Tokanga ki hano fakangata mafai ‘Omipatimeni ‘ikai a’u ki fale hopo

Lord Fakafanua: Ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia ko e ‘uhinga ‘o kapau na’e ‘i ai ha mafai e ‘Omipatimeni ki he lāunga ko ē ‘oku me’a mai ki ai, ne mei ai e faingamālie ‘e taha ke ‘ave hopo ki he ‘Omipatimeni kae ‘oua ‘e ngata pē ‘i he ‘Ateni Seniale. Ko ‘eku poini ia. ‘O kapau ‘oku fakangata e mafai ko ē ‘oku ‘ave ki he ‘Omipatimeni, fakangata leva ‘a e feitu’u ‘e lava ke ‘ave ki ai e tangi. Ka ko ‘etau feinga eni ke faka’atā pea ‘oku me’a mai ia he kehekehe ko ē *Executive* mo e *Judiciary*. ‘A ia ‘oku ui ia ko e *Latima House principle* ‘a e *separation of power* ‘a ia ko e faikehekehe ko ē ‘ū pule, mafai. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ia ‘e taha ‘a e fo’i *issue* ko ia pea mo e mafai ko ē ‘oku tau ‘ave ki he ‘Omipatimeni. Ko e taliui ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha faihala pea ‘oku fiema’u he ‘Omipatimeni ke hopo’i koe.

Ko e taimi ia ‘oku ke toki taliui ai ki he ‘Omipatimeni ‘i he Fakamaau’anga. Ko ‘ene tu’u ko ē fengāue’aki ko ē Pule’anga pē ‘oku ke *Executive* pē ‘oku ke Fale Alea, ‘ikai ke ke taliui koe ki he ‘Omipatimeni ko e taimi pē ‘oku toki fiema’u ai he ‘Omipatimeni ke hopo’i koe ko e taimi ke taliui ai ki fale hopo.

Ko e poini ko u fiema’u Sea ke fakamahino’i ‘oku ‘ikai ke taliui ha taha ki he ‘Omipatimeni, ‘o kapau te ke faihala pea lipooti’i ‘e he ‘Omipatimeni ‘oku ke faihala pea ‘ikai ke ngāue mai e Potungāue ke fakatonutonu ‘a e hala ko ia toki faingamālie leva ia ‘e ngāue atu ai e ‘Omipatimeni ka koe ...

<009>

Taimi: 1500 – 1505

Lord Fakafanua: .. ‘i fale hopo, ko e feitu’u pē ia ‘e iku ki ai e ‘ū fakatonutonu’.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Fakafanua: Ka ‘oku loto e Pule'angá ke tapuni’i ē ko e ‘uhingá ‘oku tau ‘ave mafai noa’ia pea ‘e *abuse* mo e hā fua. ‘Oku hala ia Sea ko e ‘uhinga ‘oku ‘i ai e kakai lelei ‘oku ‘omai pea ‘oku *recruit* ‘oku ‘i ai e ‘ū *process* pea ‘oku fakanofu kinautolu, ‘oku ‘i ai ‘enau taukei mo ‘enau mata’itohi ke nau ōmai ‘o fua kavenga ‘i he fonua ni, ‘o ngāue ‘i he ‘Omipatimení mo e ‘ofisí. Fakahoko lelei ‘e he ‘Omipatimení ‘enau ngāue he ‘aho ni. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hia falala ‘oku ‘omai kia nautolu he ‘oku 'ata mai pē ia mei he Pule'angá, ‘o, ‘oku sai pē ‘aho ni ia fēfē kaha’ú ‘ikai ke tau ‘ilo na’a ha’u ha taha ia ‘o *abuse* e fo’i mafai ko iá. Sea ‘oku mafai lahi katoa e Pule'angá mo e Fale Alea he ‘aho ni, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ‘oku tonu ke tau paasi ha ‘ū lao ke tuku hifo e mafai ko iá mo tu’usi e mafai ko iá.

Ko ‘eku poini hono uá Sea, ko e ‘alu ko ē ki fale hopó, ‘oku 'atā ko e tau'atāina ia ‘a e tokotaha kotoa pē ‘i he fonua ni. Ko e hā e ‘uhinga ‘oku 'atā ai e fo’i *right* ko ia ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha’ate tangi pea te ‘alu ki fale hopo. Tuku kehe kapau ‘oku te ‘alu ki he ‘Omipatimení pea ‘oku felāve’i ia mo e Pule'angá mo e pule lelei pea mo e taliui ‘a e Pule'angá ‘o kapau ‘oku nau fai ha kovi pea tapuni’i leva e fo’i matapā ia ko iá, faikehe ia he’eku ongó Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘e Nōpele. Ko e ngaahi me’a ‘oku feme’a’aki ai mo e ‘Eiki Palēmia ‘oku mahino pē ki he motu’a ni. ‘Oku ‘uhinga e Palēmia, ‘oku taliui e ‘Omipatimení ki heni, taliui e ‘Ateni Senialé ki hē. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku fiema’u ia he ‘e Fakafongonga Ha’apaí, ‘e toki taliui tautolu ki he ‘Omipatimení ‘i he taimi te ne ‘ave ai e ngaahi hia mo e hopo kitautolu ki fale hopo. Ka ‘oku ‘omai pē ke mou feme’a’aki pē ki ai he ko e ongo fo’i sino tatau pē eni ‘i he *executive* hangē ko e me’a ko ia na’e me’a mai ki ai ‘a Nōpele ‘Eua. Me’a mai koe Minisitā Leipá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō ‘aupito Sea pea tapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa. Ka ko u hoko atu mu’a ‘a e fakakaukau ko ia, ‘o kapau ‘oku tau faka’amú ke fakanifo ‘a e ‘Omipatimení. ‘Oku mole leva ‘a e tau'atāina pē ko e makatu’unga hono fa’u e ‘Omipatimení. Manatu’i ko e *outlier* eni ia ‘a e ngaahi fonua ‘oku nau ngāue’aki eni ko e lao. Te tau ‘alu tautolu ki he ngaahi fonua ‘oku to e fakatemokālati angé. Ko e fo’i ngāue ‘a e ‘Omiputimení ‘uluaki ko e *whistle blower*, ke ne hanga malu’i, ke ne puhi’i e me’aifí ke ‘ilo’i ‘e he kakaí mo māmani ‘oku ‘i ai e fai hala ‘a e Pule'angá kae malu’i e kakaí. Ko e uá ke ne *mediate* ke fai ha *system change*. Ko e me’a ia ‘oku fakamāmani lahi ‘oku mahino mai ko ení. Sai, ko ‘etau, kapau te tau fakatonutonu ‘etau ngāué ke ‘oange ki he Sea ‘o e Fale Alea mo e Fale Alea hono nima ngāue kakató, ko e ‘uhinga ia ‘oku fa’a ‘omai ai ‘a e Polisi Komisioná.

Lord Tu'iha'angana: Sea fakatonutonu pē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pehē ki he ‘Ateni Seniale.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou’eiki tau ki’i mālōlō ai ka mou toki me’a mai.

(Na'e break heni 'a e Fale)

<001>

Taimi: 1525-1530

Satini: Me'a mai e Sea e Kōmiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato: Fakatapu ki he Tu'i 'o Tonga. Fakatapu ki he Ta'ahine Kuini mo e Fale 'o Ha'a Mohefo. Fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afio. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Pehē foki ki he kau Fakafofonga 'o e kakai. Mālō ho'omou laumālie . Mou feme'a'aki pē hangē pē ko e me'a ko ē 'a Ha'apai. Mou 'ai pē ke mou *satisfy* pea tau toki fai tu'utu'uni pē. Pē ko e tukuhifo ki lalo ke 'ave ki he Kōmiti Lao. Ka mou me'a mai 'Eiki Minsitā.

Taukave 'omai 'Ateni Seniale & Komisiona Polisi fakamalumu he Fale Alea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea, pea tapu atu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa. 'Ai ke faka'osi 'a e Malanga 'a e motu'a ni. 'Oku ou fie talanoa fakalukufua au Sea., ki he laumalie mo e ngaahi tefito'i makatu'unga fakamamani lahi 'a ia 'oku makatu'unga ai 'i hono fa'u 'o e *Ombudsman* pea mo e 'uhinga fakasisitemi 'oku 'uhinga ai 'oku 'ave kotokotoa 'o e *Ombudsman* ki he Fale Alea 'i he ngaahi meimei Pule'anga kotokotoa pē. Koe'uhi ke ne fai 'a e fo'i fatongia ko ia ke ne malu'i ki he kakai mei he Pule'anga, 'a ia ko e *Executive* . Pea ko 'etau tu'u fakasisitemi ko ē 'i he 'etau fokotu'utu'u. Ko e fale fika 'uluaki eni. 'Oku 'ikai ko e Kapineti 'oku fika 'uluaki. Fika ua 'a e Kapineti. Taliui ki he Fale Alea. Pea ko e taimi ko ē na'e fatu ai 'a e fakakaukau ko ia ke 'ohake 'a e ngaahi ..*Ombudsman* ke hoko ke ne hanga 'o puhi'i'a e me'aifi ko e *whistle blower*. Pea 'ohake ia ki he Fale Alea, pea nau hanga 'o *mitigate* kae'oua leva kuo liliu 'a e sisitemi, 'a ia 'oku ne hanga 'o fa'a uesia ai 'a e si'i kakai ko eni 'o e fonua. Ko e me'a ko ē 'oku tau feinga ki ai ke tau fakanifo 'a e sino ko ia ke hoko ko e *whistle blower* hono tefito'i mo'oni 'o e 'uhinga na'e fokotu'u ai.

Ko hono 'uhinga he 'oku pulia 'a e nifo 'o e Fale Alea pea he 'ikai lava 'etautolu 'o *short-cut* ha me'a pehē. 'Oku 'ikai ke fakapotopoto ia. Ko e sino ko ē 'oku fiema'u ke 'i heni ko e 'Ateni Seniale . Ko e nima ia 'e taha 'oku pulia pea mei heni pea mo e *Police Commissioner* . Ko e kakato ia 'o e nima 'o e Fale fika 'uluaki 'o e Sea 'o e Fale Alea. Ke ne fai tu'utu'uni fakatotolo 'a e 'Atita Seniale , fakatotolo 'a e 'Omiputimeni 'omai he 'oku 'i ai hono nima ki he kau Polisi, Polisi Komisiona pea pehē ki he 'Atita Seniale. Mou fakatokanga'i ange tau talanoa kitautolu ke fakanifo ha sino kehe 'oku 'ikai taumu'a pehē. Kae tuku pē 'a e ongo sino ia ko ē ke līpooti ki he Fakataha Tokoni, he 'oku 'ikai ko ha kongia ia 'o e Pule'anga. Tau 'ai mahino. Tau liliu 'a e sisitemi ka tau lava 'o 'alu kimu'a pea 'oku fiema'u 'e he Fale Alea ia 'ene sino tau'atāina ke fakakakato mai 'a e ngaahi sino ko ia. Kae 'oua koe'uhi ko e pulia 'a e ongo sino mahu'inga ko ia pea tau fakanifo kitautolu 'i ha feitu'u na'e 'ikai ke taumu'a pehē 'a māmani 'oku 'amanaki ke nifo 'a e sino ko ia. Mālō 'aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki! Ko e ngaahi fokotu'u eni 'oku 'omai Me'a mai 'a Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Tapu mo e Feitu'u na. Sea, te u ki'i nounou pē. Ki'i fehu'i pē au ki he Pule'anga. Pē ko e hā 'a e 'uhinga na'e fakamo'oni mai ai 'a e Minisitā 'i he Lao ko eni 'o fakahumai ki he Fale ni. Ka 'i he taimi tatau na'e totonu ke 'oua 'e 'omai ia ki heni 'Eiki Sea, he ko e 'uhinga 'oku mo'oni 'a e fakamatala ia 'oku 'omai mei he Pule'anga. 'A ia ko 'eku ...

<004>

Taimi: 1530-1535

Mo'ale Finau: 'UHINGA pē 'aku ia pē na'e pē na'a nau 'ikai ke nau fakatokanga'i pē ko e hā, fehu'i pē ia 'a'aku pea ka hili ko ia, te u toki ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea kau tali atu ai leva 'a e fehu'i ko ia. Fakamālō ki he fakafofonga 'i he fehu'i....

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: ...Ko hono mo'oni 'Eiki Sea mou kātaki pē 'oku ko e Minisitā Lao 'oku me'a foki ia ki muli, pea ko e ngaahi lao ko eni na'e 'omai ki he motu'a ni 'ou le'ole'o. Ko e ngaahi Lao ko eni fekau'aki mo e Omipatimeni mahalo 'oku mea'i pē 'e he hou'eiki na'e 'ikai ko ha lao pē 'e taha, kamata pē mei he Lao ko ia ke Fakatonutonu 'a e Komisitūtone ke kau 'a e Omipatimeni 'i he lakanga fakakonisitūtone 'o faai mai. Pea na'e kau 'a e kupu ia ko eni hono 'ikai ke fakatokanga'i Sea kae hū mai. Pea ko e 'uhinga ia Sea ko ē hono 'ave ko ē ki he Kōmiti Lao ke fakakaukau'i ai pea ko e 'uhinga ia hono to e 'omai ki he Kōmiti Kakato, te'eki ai ke paasi, laku kātoa 'a e ngaahi fakakaukau ki loto ki mu'a pea toki hiki nima'i.

Kā 'oku mou kātaki pē ko e 'Eiki Minisitā Lao 'oku kei folau ki muli, te'eki ai ke me'a mai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai fika 1 Ha'apai.

Lord Tu'ihanga: Sea fakatonutonu pē 'aku ia. 'Ikai ko 'eku fakatonutonu pē 'aku ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā Polisi. Ko e 'ū kupu kehe ia na'e 'ave ki he 'o e lao ko eni na'e 'ave ki he, na'e feme'a'aki ki ai 'a e Kōmiti Lao. Pea lipooti mai 'e he Kōmiti Lao ia 'a e 'ū kupu ko ia, na'e fai 'a e feme'a'aki ki ai, pea 'oku ou fokotu'u atu ko eni na'e toki fakatokanga'i hake 'e he Pule'anga 'a e kupu ko eni, ke to e 'ave mo ia fakapotopoto pē ke to e alea'i pē mo ia kae toki 'omai, ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko ia Sea ko 'eku 'uhingá Sea fakamolemole. Ko 'eku 'uhinga atú 'oku kau ai hono 'omai ko ē ke tālanga'i 'i he Kōmiti Kakato, kimu'a pea te'eki ke hiki nima'i 'e laku kātoa 'a e ngaahi poini ki loto, ko 'ene fakamo'oni pē ko ē 'o paasi 'o lao ko ene 'alú ia. Lolotonga 'oku te'eki ai ke pāloti'i kuo pau pē ke fakakaukau'i kātoa Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'I ai pē ha ki'i faingamālie ke fai 'a e feme'a'aki.

‘Eiki Minisitā Polisi: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou’eiki.

Mo’ale Finau: Sea ka u ki’i fakahoha’a atu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai 12.

Fokotu’u tu’u pe Lao ‘Omipatimeni he tu’unga ‘i ai lolotonga

Mo’ale Finau: Sea ko ‘etau ngāue ni foki ‘Eiki Sea ke tau kuo pau ke tau hanga ‘o tala ‘etau ngaahi fakakaukau koe’uhí ke fakapapau’i ‘e he kakai ‘o e fonua ‘a e ‘uhinga ‘Eiki Sea ‘oku te ‘omai honau le’o pea mo ‘ete pāloti ‘oku ‘amanaki fakahoko.

‘Eiki Sea ‘i he ‘eku fanongo ki he lao ko eni hono ‘ohake ‘anenai mei he ongo tafa’aki, ki’i tu’u veiveiua ‘eku fakakaukau ‘Eiki Sea, pē ko fē feitu’u te u pāloti ki ai. ‘Uluaki ‘Eiki Sea ko ‘eku mo’ui mo hoku lotó ‘Eiki Sea ke ‘alu ‘a e me’a kotoa ke a’u ki hono mo’oní ki he Fakamaau’anga. Ko hono ‘uhingá ‘Eiki Sea, he ko e feitu’u ia ‘oku ‘i ai ‘a e melino, vete mei ai ha fa’ahinga tau pehē ko ha pā’usi’i ‘a e mafai pē ko e faihala, ‘oku pau ke a’u ki ai ‘Eiki Sea, kā ‘i he toka ‘i he’etau fononga mai ‘Eiki Sea, ‘oku hā ‘i he taimi lahi ‘i he ngaahi taimi kehekehe, ‘a e ‘ikai ke lava ke a’u lelei ‘Eiki Sea ‘a e ke ma’u ‘a e fakamaau totonu mo’oní, ‘alu atu pē ngata, ‘alu atu pē ngaahi tafa’aki ‘ikai ke a’u, pea mahino hono ‘ātakai ‘Eiki Sea.

‘Oku ou tui ki he me’a na’e me’a ‘aki ‘e he ‘Eiki Palēmia, na’e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘o pehē ‘oku ‘ikai ke fu’u fa’a lea ia, ko e ‘uhinga he ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ia ‘oku toka mei, ‘oku toka ia mei he tafa’aki ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u ‘uhinga mālie ia pē ‘ave hano nifo pē ‘ikai ke ‘ave hano nifo. Koe’uhí he ‘oku mahino pē ia ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ia ke tūkunga lelei, pea toki ‘aonga leva ‘a e nifo ‘i hono ‘ave, ko e ‘uhinga ke lava ‘o a’u ‘Eiki Sea ‘a e loto ‘o e kakai ‘o e fonua ke fakapapau’i ‘oku a’u ‘a e fakamaau totonu ki he feitu’u ‘oku ‘ave ki ai ‘Eiki Sea.

Kā ‘i he ‘eku nofo ‘o fakakaukau ki he me’a ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ou fai ‘eku ki’i fakatotolo ki he ngaahi fonua ‘oku ‘i ai ‘enua *system* pehē ni, ‘oku ‘i ai pē ki’i fonua ‘e taha ‘oku nau ui ‘e kinautolu ko e *legal representative*, ‘a ia ko *Sweden*, ‘a ia ‘oku nau hanga ‘enautolu ‘o ‘ai ‘o a’u ki he ngaahi me’a fakalao, kā ‘oku ‘i ai pē ‘Eiki Sea ‘a e me’a ‘oku ou hoha’a ki ai, ‘oku ou tokanga ki he me’a ko eni ‘Eiki Sea koe’uhí he ko e tafa’aki fakalao ia ‘Eiki Sea kuo pau ke a’ua’u ‘a e ‘ū *evidence* pea toki lava leva ‘o ‘alu ke ‘uhinga lelei hono ‘ave ki he lao. Te’eki ai foki ke ‘omai ‘e he lao ia ko eni ha fa’ahinga fakaikiiki ke fakapapau’i ‘oku ma’u ‘e he *Ombudsman* ‘a ‘ene *legal experti...’a* ‘ene poto fakalao ke ne fakapapau’i ko e lāunga kotoa pē ‘oku a’ua’u ke lava ‘ave ki he Fakamaau’anga, ‘uhinga ke ‘aonga ‘Eiki Sea. Kehe ia mei he ‘Ateni Seniale, ‘osi mahino ‘a e ‘ātakai ia ‘o e ‘Ateni Seniale ‘i he mala’e ‘o e lao, ko e toki ta’ea’u pē ‘ene ‘ave ‘e ia ha me’a ke a’u ‘oka pau ‘oku kākā ‘a e ‘Ateni Seniale. Kā ko ene poto fakalao ‘Eiki Sea ‘oku ne ‘osi ma’u, ma’u hono mata’itohi ‘i he lao, pea kuo ne ‘osi ‘ilo lelei ‘a e a’ua’u ko ē ‘a e *evidence*, ‘ave ia ki he Fakamaau’anga.

Ko e tō nounou ‘a e ‘Ateni Seniale ko e tō nounou pē ia fakatautaha pē ia ‘ana ‘i ai, pea kau atu ki ai ‘Eiki Sea mo hono ha’i ia ha fa’ahinga *system* ‘oku ne faingata’a’ia ke ne ngaue ke fakahoko

ai 'a 'ene ngāue koe'uhí he 'oku ou tui 'Eiki Sea, ko e fonua ko ení 'e lava pē ke tau hanga 'o solova 'etau palopalema ...

<005>

Taimi: 1535-1540

Mo'ale Finau : .. kapau te tau loto lelei, pea tau loto taha. He 'oku 'i ai 'a e mafai ia 'i 'olunga, 'Eiki Sea, he 'ikai ke tau lava tautolu ia 'o ue'i. Lava pē ke ue'i kapau te tau ala kitautolu ki ai, koe'uhí he 'oku hanga 'e he mafai ko iá 'o pukepuke e fonuá, 'Eiki Sea. Pea 'oku mahino pē ia. Ka 'oku 'i ai mo e ngaahi ha'i, 'e lava pē ia 'o vete. Kei ma'u pē e melinó ia. Ma'u mo e tau'atāiná, pea a'u e me'a 'oku tau faka'amu ki aí, 'Eiki Sea.

Ko ia 'oku nofo 'eku fakakaukau ki he me'a ko ení, 'Eiki Sea, 'oku ou manavasi'i pē au ia. Kapau 'e 'atu ki he 'Omiputimeni 'a hono mafai. 'Oku ne ma'u nai ha taukei fe'unga ke ne lava 'o fakapapau'i ko 'ene 'alu ki he Fakamaau'anga ke win, pē mole. Mole ki he Pule'angá, pē ko e tupu ki he Pule'angá. Koe'uhí ko e 'ikai ke lava ke mā'opo'opo e tafa'aki ko ení, Sea, ke u lava 'o sio ki ai ki he fai tu'utu'uni, 'oku ou pehē, mahalo na'a sai pē ki he kau, 'i he anga 'eku fakakaukau, ke tau tukuange pē e 'Omiputimeni ke ne nofo pē 'i he'ene fakatotoló. Ko e 'uhingá he 'oku safe pē hono 'ātakaí. He ko e ngata'anga pē ia 'o 'ene teu, ko 'ene teu faka'atamai, teu fakaloto. Ka tau hanga 'o feinga'i e ngaahi sisitemi ko eni 'oku ne hanga 'o ha'i e fonua ko ení, 'Eiki Sea, ko e 'uhingá,, pea tatau ai pē ia pē 'oku ne ma'u ha poto mo ha taukei he mala'e 'o e Laó, ka kuo ne 'ilo 'oku 'ataakai'i ia 'e he sistemi 'oku malu, pea tau'atāina, te ne lava pē 'o fakahoko hono fatongia, 'Eiki Sea.

Ka 'oku totonu ke tau fakafeta'i ki he 'Otuá, kuo lava ke tau hanga 'o tuku mai ha fo'i sino pehē ni, na'e 'ikai ke 'i ai ha fo'i sino pehē ni ia, talu e tuku'au mai 'a e fonua ko ení, 'Eiki Sea. Pea 'oku lava, kiate au, ko e tōnounou fakataautaha pē ia, ke ne lava 'o fai hono fatongia. Ko ia, 'Eiki Sea, ko e anga pē ia 'eku fakakaukau ki he me'a ko ení, pea 'oku ou tui, 'i he'eku fakakaukau. Kapau te tau fai'aki pē, ke tukuange pē ke ne fai 'ene fakatotoló, pea ne hanga 'o fokotu'u mai. Pea kapau 'e tñaki atu pē ki ai, hangē ko e me'a na'e 'ohake 'e he 'Eiki Nōpele. Kapau 'e 'ave ki he Pule'angá, ke tau hanga 'o tñaki ha fanga ki'i, tau pehē ha fanga ki'i me'a kehekehe, tau pehē kapau 'e a'u 'o tu'o fiha. Manatu'i na'e me'a ki ai e Nōpele, 'Eiki Sea. Ko e faka'osi taha eni pea ne toki ala ki ai. Ka 'oku open pē ia. Ha'u e tama ia 'amui, kehe ha'ana ia fakakaukau, 'Eiki Sea. Tu'o ua atu pē ia kuo 'alu ia ki he Fakamaau'angá. 'Oku 'i ai e tama ia 'e tu'o 5 pē tu'o 6. Pea 'i he'ene tu'u pehē, 'Eiki Sea, 'oku ki'i fihi ki he motu'a ni. Ko e anga pē 'eku fakakaukau, kapau 'e fakafoki ka tau pehē ke tau hanga 'o fakangatangata pē ko e tu'o fiha, pea 'alu ki he Fakamaau'angá. Pē, ko e 'omai ha me'a ki Fale Alea ke fakapapau'i 'e he Fale Alea, ko e keisi ko ē ke faka'ilo, ko e 'uhingá kae toki fai hono faka'iló. Telia na'a hanga 'e he kakai e fonuá, 'Eiki Sea, 'o tau pehē, nofo pē ha taha ia 'i Ha'apai, pea fakakaukau, 'ita pē ia he Kōvana, pē ko ha taha, 'i ha ki'i me'a si'isi'i pē ia, pea ha'u ia, 'osi fakatu'otu'a pē ia ke 'ave ia ke faka'ilo, 'uhingá kae toitoi mai pē ia he mafai 'o e 'Omiputimeni. 'A ia ko e fanga ki'i me'a ko iá, 'Eiki Sea, 'e lava 'o hoko ai e fanga ki'i maumau, pea lava 'o hoko ai e mole ki he fonuá. Pea 'oku ou tui 'e lahi ai 'etau ngāue.

Ko ia, 'Eiki Sea, 'oku ou hanga pē 'o 'oatu e fakakaukau ko ení, ko e anga e 'eku *position* 'a'aku ki he Lao ko ení. 'Oku ou fiemālie pē ki he 'ene tu'u ko eni he lolotonga ni, pea kapau 'e fakafoki pē ia kae to e foki mai, 'oku tatau ai pē, Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai, Palēmia.

'Eiki Palēmia : Sea, 'oku ou kole atu ke mou fakatokalelei homou lotō, ka u hanga 'o fokotu'u atu e me'a ko ení. Ko e palopalema ko eni 'oku tau talanoa ki ai he taimi ni, 'a ē pe ko ē na'a ku lave ki ai 'anenaí. Ko e mafai faka-*Executive*. Hou'eiki, ko e tu'u ko ē 'a e fonua ni mei fuoloá, 'o a'u mai ki he ta'u 1984, na'a ku hanga 'o pulusi ai 'a e *article* 'i he *Wall Street Journal*. Pea lāunga'i mai e motu'a ni, 'o a'u ki Tonga ni, pea tu'utu'uni 'e he Fale Aleá. 'Ave ki he 'Ateni Seniale he 'aho ko iá, ko Tevita Tupou, tapu mo ia, 'oku ne kei laumālie. 'Ave au ki he Fakamaau'angá. He kuo u lea ki he *Executive*. Na'e 'ikai ke fakakaukau e kakai e fonua ni, ko e fatongia faka-*Executive* ia. Pea na'a mau 'ave ko ē e tohí, 'a e lāunga. Pea ko e tohi mai 'a e tokotaha ko ení, ke u kole fakamolemole. Ma'u kātoa e me'a ko eni he lēkooti

Hou'eiki, na'a ku fakahā ki ai, he 'ikai te u kole fakamolemole atu au, ka tau ō tautolu ki he Fakamaau'angá. Mau 'alu ki he Fakamaau'anga. Lele e hopó, fuoloa fuoloa 'aupito, pea ko hono iku'angá na'e tukuange e motu'a ni 'e he Fakamaau. Ko 'eku lea na'e fai ki he me'á, ko 'eku pehē atu. 'Oku ou fokotu'u atu he 'ikai te u kole fakamolemole, he 'oku 'i ai e palopalema ia 'oku hoko, 'a eni na'a ku toki lave ki ai 'anenaí. Ko e me'a ko e Lao mo e melino 'a ha fonua, 'e tafe kātoa mei 'olunga. Ko e anga ia e tu'u 'a e sōsaietí.

<006>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Palēmia : kapau 'e tafe hifo 'a e me'á 'oku ki'i 'i ai hano anga, ko e 'ū manga'ivaí 'e 'uli kātoa. Ko e 'uhinga na'e 'ikai ke u fie lave ai ki he me'a ko ení, he te tau to e foki pē tautolu ki he fo'i me'a tatau, he 'oku tau to e foki pē 'o fai 'a e me'a tatau. Ko u monū'ia ke u fai 'a e me'a ko ení he 'oku kei laumālie lelei 'a *Lord* Tupou. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu, 'oku fakatu'utāmaki na'e fokotu'u ke 'ai ha nifo, pea ne fokotu'u mai, fakafoki mai 'e he 'Ateni Senialé mo e ngaahi mafai ki he Fale Aleá, ke 'i ai hatau nifo. Sai pē ia, pē ko hai 'e 'ave ki ai ke 'i ai hono nifó, Ka 'oku ou fakahā atu 'a e me'a ko ení. 'Oku fihí 'a e me'a ko ení ia. 'Oku fihí 'aupito 'aupito, 'oku 'ikai ke fihí ia kia au he 'oku mahino kiate au 'a e hala fonongá ia. Ka 'oku ou manavasi'i na'a toe foki pē 'o tau toe ha'u pē he fo'i hala tatau. Ko ia 'oku ou pehē 'e au ia ke fakatatafe 'a e me'a ko ení 'o fakafoki, fakafoki ke toe fai ha'atau alea lelei ki ai.

Ko ia ko e 'uhinga ia 'eku fai 'a e ki'i talanoa ko ení, ke u pehē ke u 'ai atu ai leva ke a'u. Ko 'eku tali ki he me'a ko ení 'oku kau ai 'a e me'a ko eni 'oku ou talaatú. Ko ia 'oku pelepelengesi ke u lea ki he me'a ko ení, ka 'oku ou lea 'aki 'a e me'a 'oku hā mai ki hoku konisēnisí mo hoku lotó. Ko e lea ia 'oku totonu ke u faí. Pea 'oku 'ikai .. ko u pehē 'e au 'oku 'osi ia 'a e *issue* ko ia, tau mavahe mei ai. Ko eni ia 'oku tau toe takatakamilo hake pē 'o toe ha'u pē he me'a tatau. Te u to e fai 'a e lea tatau? Hala ia. Ko e me'a ia 'oku ou pehē ai 'oku fihí 'a e me'a ko ení, tau toe foki, fakafoki 'a e Lao ko ení, ke tau sio lelei ki ai. Ko e nifó 'oku ou tui ki ai, hangē ko e

fokotu'u ko ē. Kapau ko e Fakafofonga koe ki Fale Aleá ni, 'ai ke mahino 'oku 'i ai ho nifo. Pea kapau 'oku 'ikai ke toki fie 'u'u ia pea sai pē ia, ko e *issue* kehe ia.

Fokotu'u Palēmia fakafoki Lao ki he Kōmiti Lao ke fakakaukau'i fakalelei.

Ka 'oku ou talaatú eni kia moutolu, 'oku 'ikai ke u fie lea he me'a ko ení, he 'oku loloto eni ia pea 'oku pelepelengesi pea 'oku fihí. Kapau pē te mou toki me'a hifo ki he Tu'utu'uni 'a e Fakamaaú, mau fononga, fononga a'u ki he'ene 'osí, ko e Tu'utu'uni 'a e Fakamaaú, hao. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu ko u kole fakamolemole atu. Ko e Lao ko ení 'oku ou tui au 'oku totonu ke tau fakafoki ke to e fai hano fakakaukau'i fakalelei. He 'oku hangē ko e tu'u ko ia 'a e *structure* he taimí ní, faingata'a ke ngāue 'a e fa'ahinga me'a ia ko ení ia 'i he me'a ko ia, kae tuku pē ke tau toki sio ki ai, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Hou'eiki, 'e Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi : Fakamolemole Sea, ko e 'uhingá pē ko e fokotu'u 'a e motu'á ni na'a ku hanga 'o 'oatú. Ke fakapekia 'a e kupu (*b*) pea ko ē ko e fokotu'u fo'ou ē kuo 'omai 'e he Palēmiá, pea ko ia ai 'oku ou pehē Sea ke fakafoki atu 'eku fokotu'ú. Ka te u 'oatu pē ki'i nounou fakafoki atu 'eku fokotu'u ko e 'uhingá ko e fokotu'u 'a e Palemia ke fakafoki ia ki he Kōmiti Laó, ke to e fai hano talatalanoa'i.

Te u 'oatu pē 'a e ki'i talanoa nounou ko ení Sea. Na'e mama mai 'a e taha 'o e ngaahi Makasiní, 'a e feinga 'a e kau saienisí, ke nau hanga 'o *mundate* 'a e fanga monumanu hūfanga he fakatapú, 'o kau ai 'a e manupuna, mahalo ko e 'ikale. Nau feinga nautolu ke 'ai he nifo, pea fehalaaki ia 'o *deform* ia 'o mate ia. Toki ha'u leva 'a e palōfesá 'o talaange, ko e manu ia ko ená na'e ngaahi pē ia ke tostitosi, na'e 'ikai ke 'ai ia ke nifo. Sio ki ho'omou feinga ko ia ke fie kau ki he fa'ú, 'oku 'alu ia 'o pehē. Kaikehe 'Eiki Sea fakafoki atu 'a e fokotu'u, kae fakafoki pē ki he Kōmiti 'Eiki Sea. Mālō 'aupito.

Tu'utu'uni ke fakafoki Lao Fakaangaanga fika 11/2018 ki he Kōmiti Lao

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou'eiki 'oku mou laumālie tatau pē mo e me'a na'e fokotu'u mai 'e Ha'apai Fika 1, kae 'uma'ā 'a e Palēmia, ke tau fakafoki 'a e Lao Fika 11/2018 ki he Kōmiti Lao. 'Oku ou tui 'oku 'ikai to e 'i ai ha taha ia 'e toe 'i ai ha ..'Io, me'a mai Nōpele 'Eua.

Lord Nuku : Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō. 'Eiki Sea, ko e Lao ko ení 'Eiki Sea hono fakahū maí, 'a eni ko ē ki he 'Omiputimení, 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou eni ia he na'e 'osi 'i ai pē 'a e Potungāue ia ki he Vā 'o e Kakaí mo e Lāunga 'Eiki Sea, pea toki liliu 'o ha'u ko eni ko ē ki he 'Omiputimeni. Ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai 'a e tokangá ia 'Eiki Sea, na'e faingata'a ke fai ha tui ke tali 'a e Lao ko ení, pea mo hono fokotu'utu'u ko ia na'e 'omai 'Eiki Sea. Pea tau fononga mai ai he 'aho 'e fiha, pea fai pea mo hono ngaahi Fakatonutonu, pea neongo na'e 'ikai ke fai ha tui ki ai, ka na'e ki he kau ha'a vavanga ko eni ko ē 'i he Laó 'i hotau fonuá ni...

<008>

Taimi: 1545-1550

Lord Nuku: Kau ai ‘a e Kōmiti Lao ko eni ko ē ‘a e ... ‘o nau fakafoki mai e me’a ‘o tali koe’uhī ko e ngaahi fakakaukau ko ia ‘Eiki Sea. Neongo na’e ‘ikai ke fai ha tui ki ai ka na’e fai e fengāue’aki pea mahino ‘e lava he lao ko eni ‘o faka’au e ngaahi fatongia hangē na’e me’a ki ai ko ē ko ē, ‘a ē ko ē Fakafofonga pea mei Ha’apai. Kumi e fakamaau totonu ke a’u ki hono ngata’anga.

Tokanga ‘ikai ha mafai Fale Alea ke faka’ilo ha taha mei tu’a

Ko e lao ko eni na’a ne fakamafai’i ‘a e ‘Omipatimeni ke fakatotolo ke a’u ki hono ngata’anga pea ‘oku ‘osi mahino pē ‘a e feitu’u ia ko ē ke ne fakatotolo’i. He ‘ikai ke lava ia ‘o ala ki ha Potungāue ka ‘e lava ia ‘o ala ki he taautaha. Neongo ‘ene faingata’a ko ē ke fai ki ai ha tui ka ‘oku tau falala foki ki he Pule’anga he ko e lao eni ‘a e Pule’anga na’a nau hanga ‘o fakahū mai. Ko e ‘alu eni ko ē ke tau meimei paasi ko eni e lao mo hono ngaahi fakatonutonu ko eni ‘Eiki Sea kuo fokotu’u mai ke to e fakafoki ange. Ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ‘Eiki Sea he ko e Fale ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano mafai ‘o’ona ia ke faka’ilo ha taha ki tu’a. Ko e mafai ko ē ‘o e Fale ni ke faka’ilo pē faka-Fale Alea ha taha ‘i Fale ni. Pea ko e me’a ia ko ē na’e fai ki ai ‘a e hoha’a he na’e ‘ikai ke fai ha tui ia ke ‘uhī ke tuku mai ki he Fale Alea ke fakatotolo’i ha taha pea ‘ave ‘o fakamaau’i. Ka na’e ‘omai ‘Eiki Sea ‘i he ‘aho ko ē na’e mai ai ‘a e lao ko eni pea hanga ‘e he kaupoe ko eni ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki ‘oku fakahoko mai ko ē mei taumu’a ‘o talamai e taumu’a e lao ko eni ‘a eni ko ē ‘oku ‘asi ko ē he peesi hiva mo hono ngaahi fatongia. Neongo ‘oku ‘ikai ke tohi he lao ka ‘oku fakamatala mahino pē ia. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga, ngaahi sino ‘oku ‘ikai lava ‘a e lao ia ko eni ke ne hanga ‘o ngāue ki ai ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki, tui homou kote. Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

Lord Nuku: Sea na’e ‘ai pē ke u faka’osi atu ke u pou pou ke fakafoki e lao Sea ka ‘oku ke ...

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kole atu ki he Sea ‘o e Kōmiti Kakato ke līpooti mai ki he Fale Alea. *(Liliu ‘o Fale Alea)*

Lipooti ki he ngāue kuo lava he Kōmiti Kakato

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ko e fatongia ē ne tuku mai ki he kōmiti ke fakahoko pea ko u tui ko e Fokotu’u 4.1.1 Fika 2018 ‘e fakahoko ‘a Vava’u ko e sone fakafetau’aki tau’atāina faka’ekonōmika makehe. Na’e lotu ia tali ki ai ‘e he Fale ke ‘ave ia ki he Pule’anga ke fakahoko ‘enau ngāue ki ai ‘o fakatatau ki he’enau ngaahi fokotu’utu’u pea mo e ngaahi fakatonutonu ko ia ‘Eiki Sea. Ko e ‘A’ahi Fale Alea ‘a Tongatapu 1 na’e tali ia ‘i he lotu ki ai ‘a e Fale Alea. Ko e ki’i ngāue pē ia ‘Eiki Sea na’e lava ‘o fakahoko. Mālō fokotu’u atu.

Pālōti’i ‘o tali Fokotu’utu’uni Tu’utu’uni Fika 20/2018 & ngaahi fakatonutonu

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki kole atu ki he Kalake ke tau pālōti ‘a e Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 20, 2018 ke hoko ‘a Vava’u ko e sone fakafetau’aki tau’atāina faka’ekonōmika makehe mo e ngaahi fakatonutonu. Ko ia ‘oku lotu ke tau tali kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosā Taka, Tēvita Lavemaau, Mo’ale Fīnau, Sāmiu Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Vaha’i. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki toko 18.

Pālōti’i ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Tongatapu 1

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku tali e Fokotu’u Tu’utu’uni. Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti ‘a e Lipooti ‘A’ahi ki he Ngaahi Vāhenga Fīli 2018. Līpooti eni mei Tongatapu 1, ko ia ‘oku loto ke tau tali kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku loto ki ai ‘a Veivosā Taka, Tēvita Lavemaau, Mo’ale Fīnau, Sāmiu Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui ...

<009>

Taimi: 1550 – 1555

Kalake Tēpile: .. ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Vaha’i. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki, toko 18.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Ko ‘ene ngata ia ‘etau ‘asenita. Tau hoko atu ki he ngaahi me’a makehé. Kole atu ki he ‘Eiki Palēmia ke me’a mai.

Tokanga te’eki ai ha tali mahino ki he kole ke lau tali Puleānga ki he tohi tangi

‘Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e toenga ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Sea ‘oku ou kole pē ke u hanga mu’a ‘o fakahoko atu e me’a ko ení. ‘I he ‘aho ‘aneafi na’e fokotu’u atu ai ‘e he ‘Eiki Minisitā ki he Kau Ngāue Kasitomú pea mo e *Revenue* pea mo e Polisi ke lau mu’a ‘a e tali ‘a e, ‘a kimautilu ko ē na’e fai hono tukuaki’i he Tohi Tangí. Pea na’e ‘ikai ke ‘i ai ha tali mahino mei he Feitu’u na ka na’a ku lava mai ‘anepongipongi ‘ou talanoa pea mo e Kalaké he ko u hoha’a ‘Eiki Sea ki he me’a ko ení. Tau fakatokanga’i ange na’e lau ‘a e Tohi Tangí ia, mahalo ko e mahina eni ia ‘e ua pē tolu ‘oku ‘osi. Pea ko e Tohi Tangi ko eni na’e fonu ‘i he ngaahi tukuaki’i mamafa ‘o e motu’a ni pea mo e Hou’eiki Minisitā. Pea ‘osi nofo ia he ‘atamai mo e loto ‘o e kakai e fonuá. Pea ne a’u ki he ‘Ene ‘Afió ‘a e ngaahi me’a ko ení.

Ko e me’a ‘oku hoha’a ki ai e motu’a ni, ko ‘emau fu’u fakalongolongo fuoloa pehē ta’eiai ha’amau talí. Ko e hā hono ola ki he fonua ni. Ko ‘eku hoha’á ia. Sai, tau fakatātā ko e ‘ū tukuaki’i ko eni ‘o mautolu kuo ‘osi ‘ave ‘o ‘afió ki ai ‘Ene ‘Afió, mamafa ‘aupito ‘aupito, mafamafatukituki. Sai, pea kapau he ‘ikai ke ‘i ai ha’amau tali ‘amautolu, pea pehē leva ‘e he ‘Ene ‘Afió, mani, ‘ikai ke to e ‘aonga e Kapineti ia ko ení. Ko e ngaahi fu’u tukuaki’i ia ko ení ‘oku fakalilifu. Ko e hā me’a leva ‘e iku ki aí. Na’a mau fakakaukau ‘e tatali e laú ka tau toki ‘ai fakataha, ‘osi pē laú, ‘alu atu e tali. Ka ko e me’a na’e hokó Hou’eiki, ‘osi e laú.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, kātaki mu’a ke u ki’i fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Palēmia: 'Oleva mu'a ke 'osi ange, kātaki.

Lord Nuku: Fakatonutonu.

'Eiki Sea: Fakafofonga ko ho'o tokoni ki he 'Eiki Palēmia pē ko ho'o...

Lord Nuku: Fakatonutonu.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia ko e fakatonutonu. Me'a mai.

Taukave'i kupu 75 Konisitūtone 'ikai ko ha tali mei he Pule'anga

Lord Nuku: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu ki he 'Eiki Palēmia. Ko e fakatonutonu 'Eiki Sea, ko e Tohi Tangi ko ia na'e 'omai ko ē ki he Falé ko e kole 'a e mafai 'i he Kupu 75 ko ení ke ngāue'aki 'e he Falé. Na'e 'ikai ke 'omai ia ke fai ha tali 'a e Falé. Ko 'enau kole maí ke ngāue'aki e Kupu 75. Pea ko e Kupu 75 'oku te'eki ai ke kakato hono fakakakató kae 'uhí kae toki fai e tali 'a e Pule'angá. Ko 'eku fakatonutonu ia Sea. Na'e 'ikai ke nau kole mai 'enautolu ia ke 'ange ha'atau tali. Na'a nau kole maí, Kupu 75 ke ngāue'aki ia. Ko 'eku fakatonutonu ia Sea.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea, fakamālō pē au ki he 'Eiki Nōpele. 'Oku 'i ai pē, anga ia 'ene faka'uhinga 'a'aná. Kuo 'osi toutou 'ohake he Fakamaau'angá.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ko 'eku faka'uhinga. Ko e Kupu 75 e Konisitūtone 'oku tohi mahino mai ai 'a e mafai faka-Fakamaau'anga 'o e Fale ko ení na'e kole mai ki ai e kakai e fonuá ke ngāue'akí Sea.

'Eiki Palēmia: Sea ko e, kātaki.

Lord Nuku: Ko 'eku kole atu pē 'a'aku ia 'Eiki Sea koe'uhí he 'e hanga 'e he Palēmia 'o pehē 'oku 'i ai haku fa'ahinga, 'ikai. Ko 'eku ma'u ia ki he tohi ko ia na'e 'omai, Tohi Tangi, ke ngāue ki he Kupu 75 'o fekau'aki mo e ngaahi fehālaaki.

'Eiki Sea: Ko ia kātaki pē Hou'eiki Fakafofonga. 'Eiki Palēmia ka u fakanounou atu. Ko e 'uhingá ko e Tohi Tangi ko ia na'e 'omai pea lau 'i he Fale ni, na'e 3 'a e ngaahi kole ko ia na'e fokotu'u maí.

'Eiki Palēmia: 'Ikai, mahino kiate au. Pea 'oku sai pē ia 'oku 'ikai ke u to e lave au ki ai, 'ikai ke u to e lave au, tonu pē ia.

Taukave Palēmia ai 'enau totonu ke tali ki he ngaahi tukuaki'i he tohi tangi

Ka u hoko atu. Ko u hoko atu e me'a ko ení, 'oku 'i ai 'etau *right to reply*, 'ikai ke u pehē atu 'e au 'oku hala, tonu pē ia, Kupu 75 ia, pou pou au ki ai. Ka 'e anga fēfē 'emau nofo heni 'oku lolotonga nofo homau ongoongó 'i he loto mo e 'atamai 'o e kakai e fonuá mo māmani, 'e anga fēfē. Sai, ko e me'a eni te tau iku ki ai. Ka 'ilo ange kuo fai e teke, teke, teke pea finangalo e Tu'í ke *dissolve* Fale Aleá. Te'eki ai ke ...

<001>

Taimi: 1555-1600

‘Eiki Palēmia: ... ‘ai hamau tali. Ko e hā e me’a te tau ō iku ki ai ? ‘Oku mamafa te u talaatu ‘oku mamafa me’a ko eni. ‘Oua na’a mou to’o ma’ama’a e me’a ko eni. ‘Oku ‘i ai ‘emau *right* ke mau *reply*. Tonu pē ho’omou me’a moutolu ‘oku ‘ikai ke u pehē atu au ‘oku hala. ‘A e ngaahi fu’u tukuange kimautolu ke mau fēfē ? Ko e hā ha’amau tali ki he kakai na’a nau fili kimautolu ? Pea ka fai iku ange e me’a ko eni ho’omou teke teke ... pea fai he ‘Ene ‘Afiō ha tu’utu’uni. Ko e hā e me’a te tau iku ki ai ? Sea te u ‘oatu.

‘Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele Ha’apai.

‘Eiki Palēmia: Ki’i faka’osi atu eni.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu pē ko ho kole tokoni ?

Lipooti ki he ngāue ki he tali Pule’anga ki he ngaahi tukuaki’i he tohi tangi

Lord Tu’iha’angana: ‘Io Sea ka u tokoni atu au na’a tokoni atu. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki e Fale Alea ‘o Tonga. Sea mo’oni pē ia ‘a e me’a ‘oku fehu’i he Palēmia ka ko u kole pē na’a tokoni ki he Fale Alea ‘o Tonga ki he fēme’a’aki ko eni. Ko e ‘uhinga ko e motu’a ni ‘oku Sea ‘i he Kōmiti ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea pea ‘oku, na’e tukupoto he Feitu’u na e tohi tangi ke ngāue ki ai e kōmiti.

Sea na’a mau kamata ngāue ki ai ‘aneafi pea ko e ngaahi Tu’utu’uni Ngāue ko ē ‘oku ne tataki ‘a e ngāue ‘a e kōmiti ‘uhinga ‘oku mau feinga e kōmiti ke mau muimui ai. Pea ko ‘ene fakapotopoto ē ngāue ‘a e Fale Alea.

‘Uluaki Sea hangē pē ko e ngaahi fēme’a’aki na’e fai. Neongo hangē ko e me’a ‘a e Palēmia ‘oku ‘i ai ‘enau totonu ke ‘omai. Ka ko e ‘uluaki ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lao ia ke ne talamai ke ‘omai ha tali. Ka ‘oku hangē ko e me’a ‘a e Palēmia ‘oku ne ‘osi fakahū mai pea ‘oku māhino e tali he Feitu’u na ‘oku ke tukupoto ki he kōmiti ko eni ke nau fai e ngāue ki ai. Pea ko e kole pē ‘Eiki Palēmia ‘oku lolotonga fai e ngāue ki ai. ‘Uluaki. ‘Oku ‘i ai e ngaahi fakalahi kakano ko ē tohi tali pea ‘oku ‘i ai e ngaahi fakalahi ki ai ‘oku faka-Pilitānia ‘oku fēpaki ‘aupito ia mo e Tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ‘o Tonga.

Pea ko e kamata ko ē ke *screen* hifo e tali ‘uhinga hangē pē ko e me’a ‘a e Feitu’u na ko e, ‘oku ‘i ai e, ko e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘e ni’ihi e kau Minisitā ‘oku fai ki ai e tukuaki’i. Pea ‘oku ‘i ai e ngaahi tali ‘e ni’ihi ‘oku fakakaunga hangatonu pē ki hono tukuaki’i e Minisitā ko ia. ‘Oku ‘i ai e Hou’eiki Minisitā mahalo ‘e taha ia pē ua ‘oku takai hake e tali ia ‘oku ‘ikai ke ha’u hangatonu ia ki he tukuaki’i ‘o kapau ko e tali ki he tohi tangi. Kae kehe ko e ngaahi me’a ia ‘oku mau vakai’i.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu mu’a. Ki’i fakatonutonu atu e me’a ko eni. ‘Oku ‘ikai ke tau kau tautolu ‘i he takai mo e hangatonu ‘a e tali. Me’a ia ‘a e tama ke ne fai ‘ene tali.

Lord Tu’iha’angana: Kae kehe.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko moutolu ia ...

Lord Tu’iha’angana: Tu’utu’uni Ngāue eni ‘a e Fale Alea Tonga eni ‘oku mau ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘A e ‘alu ... takai.

Lord Tu’iha’angana: ‘Oku mau feinga’i, ko e Tu’utu’uni Ngāue kuo ‘omai ke mau tali hangatonu. He ko e, ko ‘emau ngāue ‘i he tali ki he tohi tangi.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ‘oku ou fakatonutonu atu ‘a e fakakaukau ko ia.

Lord Tu’iha’angana: ‘Eiki Sea ‘oleva ke ‘omai ‘emau līpooti ka ko ‘eku tali eni ke ...

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Minisitā ‘oku māhino e me’a ‘oku ke ‘uhinga mai ki ai kae tukuange e Fakafofonga ke fakakakato mai ‘ene fakamatala.

Lord Tu’iha’angana: Ko ‘eku ‘uhinga pē na’a tokoni ki he me’a ‘oku fai e ngāue ko eni he ‘oku ‘osi tukuhifo he Feitu’u na ki he kōmiti pea ‘oku mau fai ‘emau ngāue ki ai. Ko e me’a ia ko u tokoni ki he ‘Eiki Palēmia ko eni kuo ke ‘osi tali ke ‘omai ke fai e ngāue ki he’enu tohi tali. Ka ‘oku kei fai ‘oku fai e ngāue ki ai. Pea ko e me’a eni ‘oku lolotonga fai ki ai e ngāue tuku ki he Kalake mo e kau ngāue ke nau fakakalalasi mai e ngaahi me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai e kōmiti. Pea ‘e, ko e angamāheni pē ngāue ‘a e kōmiti ‘oku pau ke fai e talanoa mo e, ‘e toki ‘alu atu e Kalake ‘o fai e talanoa mo e ngaahi me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai e kōmiti ke fakalelei’i.

Hangē ‘oku ‘i ai mo e ngaahi lea ‘oku faka’uhinga’i he kōmiti ko e ngaahi lea ta’etaau ‘i he tali ko eni. Pea ko ‘ene maau ko ē hono fakakalasi ko ia tali he kōmiti pea mahalo ‘e lava atu e Kalake ‘apongipongi pē te mau fakataha ‘apongipongi pē ko e uike ni ke ‘ai ke maau e me’a ko iá pea lava atu ‘o talanoa mo kimoutolu ko ē na’e ‘omai e tali pea fai e fēmāhino’aki pē ko e hā e me’a ‘e tali he kōmiti ‘o fakahū mai pea tufa atu ki he Feitu’u na pea ‘omai. Ka ko ‘eku ‘ai pē ‘a’aku na’a tokoni ki he me’a ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Palēmia kuo ke ‘osi tuku mai pea ‘oku fai e ngāue ki ai pea ‘e toki līpooti mai kuo maau fou he founa tu’utu’uni ‘a e Fale pea lau.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia ko e tali ena mei he Sea ‘a e Kōmiti *Privilege* ‘oku lolotonga fai e ngāue ki ai. Ko ‘ene maau pē ‘enu ngāue ‘e fakafoki mai pē ki he Fale ke mou me’a ki ai.

‘Eiki Palēmia: Sea ki’i me’a ko eni taha. ‘Oku ‘asi ‘i he tali ‘a e faka-Tonga mo e fakapālangi. Pea ‘oku tu’u pē ia ai, ‘oua, ‘ikai ke fiema’u ke lau e fakapālangi. Ko ‘etau līpooti Hou’eiki ‘oku ‘omai faka-Tonga mo fakapālangi. Ko u ‘ohovale au ia he talamai ‘oua ‘ai mai e fakapālangi. Hili ko ia kuo ‘osi tu’u atu ai pē ai ‘oku ‘ikai fiema’u ke lau e fakapālangi ka ‘oku mahu’inga ‘ene tu’u ai.

Lord Tu’iha’angana: Sea ko ‘eku tokoni pē ‘a’aku. ‘Oku ‘osi māhino ia ka ko ‘eku lave atu pē ‘a’aku ki he ngaahi me’a na’e vakai’i. Pea hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia na’e ‘osi tu’u mai pē ai ‘oku mau ‘osi lave’i kātoa e me’a ko ia. ‘Osi *consider* ia he ‘e me’a ka ko ‘eku lave

pē ‘a’aku ki he ngaahi ‘uhinga na’e ngāue ki ai e kōmiti ka ko e ngaahi poini kehe nau lave atu ki ai. Me’a ko eni ki he faka-Pilitānia na’a ku ‘ohake pē ‘e au ka kuo ‘osi fakatokanga’i ia he ‘e kōmiti he na’e talamai pē he tohi tangi ke ‘oua ‘e lau. ‘Oku mau, ka ko ‘eku ‘ohake pē ‘a’aku e ngaahi ‘uhinga pea ‘oku ‘i ai e ngaahi ‘uhinga ia ‘oku ‘osi fakatokanga’i he kōmiti ‘oku māhino ia.

<002>

Taimi: 1600-1605

Lord Tu’iha’angana: Pea ‘oku ‘i ai e ngaahi ‘uhinga te mau toki hoko atu ki ai pea ‘e fai e femahino’aki mo kimoutolu, ‘osi ia maau, fakahū atu hoko atu Feitu’u na, mālō.

Mo’ale Fīnau: Sea ka u ki’i tokoni atu

Mahu’inga tau’atāina ngaahi kōmiti Fale Alea

’Eiki Sea: Kātaki pē Fakafofonga ka u ‘uluaki lea atu pea ke toki me’a mai. ‘Oku mahu’inga ‘aupito ke tukuange ‘a e tau’atāina e ‘ū kōmiti ke fakahoko ‘enau ngāue fakatatau ki he’etau tu’utu’uni ngāue. Kai kehe ‘oku ‘i ai e kole mei he ‘Eiki Palēmia ko e le’o pē ko e tali ‘a e Pule’anga ‘oku fiema’u ke fakafoki mai ki he Fale Alea ke me’a ki ai e Hou’eiki. Ko ia ko u kole atu ki he Sea pea mo e kōmiti ‘oku ‘i ai e fiema’u mei he Pule’anga ‘oku nau kole mai ke ‘omai ki he Fale Alea ke mou manatu’i e taimi ko ē ‘oku mou fakahoko ai homou ngāue. Me’a mai Ha’apai.

Mo’ale Fīnau: Sea, tapu mo e Sea.

’Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Palēmia ‘oku te’eki ke ‘osi ‘ene taimi pea ke toki me’a mai.

Mo’ale Fīnau: Sea ko ‘eku tokoni pē au ki he ‘Eiki Palēmia.

’Eiki Sea: Ko e ‘Eiki Palēmia ‘oku lolotonga me’a he taimi ni.

Mo’ale Fīnau: Palēmia te u ki’i tokoni atu ha ki’i miniti ‘e taha ...

’Eiki Palēmia: Sai pē ia.

Mo’ale Fīnau: Mālō.

’Eiki Sea: Me’a mai Ha’apai.

Tokanga ke ‘afio’i Tu’i tali Pule’anga ki he tohi tangi

Mo’ale Fīnau: Sea tapu mo e Sea, tapu ki he Hou’eiki. ‘E Sea ko e poini mahu’inga ia ‘a e motu’a ni ne ‘ohake he Palēmia he ‘oku mahu’inga foki ke ‘ilo ki ai ‘a e Tu’i ‘Eiki Sea. Ko e ngaahi fu’u taimi pelepelengesi eni ‘Eiki Sea pea ‘oku mea’i pē he Feitu’u na. Pea ‘oku ‘ikai ke tau loto kitautolu ‘Eiki Sea ke tau to e fou ha hala pehē he ‘oku ‘uhinga ‘oku, ‘oku ‘ikai ke tonu ia ke hoko

‘i he kuonga sivilaise ko eni ‘Eiki Sea. ‘Oku ou tui ‘Eiki Sea ‘oku malava pē ke ‘ave ha tali ‘a e Pule’anga hangatonu ki he ‘Ene ‘Afio he taimi ni. ‘Oua to e fou mai ia ‘i Fale Alea ‘Eiki Sea ‘i he’enua totonu pea ‘oku totonu fai mo ‘ave. Kapau ko e, ‘oku mahu’inga. ‘Ave pē ‘enua tali ‘a nautolu, ‘ave ki he ‘Ene ‘Afio talaange ko e tali ena ki he Tohi Tangi. ‘UHINGA he ‘oku tuai e *process* e Fale Alea. Pea ko ‘ene ‘osi ia. Pea toki fai ai pē Fale Alea ia ka ‘oku ‘osi ‘afio ‘Ene ‘Afio ki ai, fakapalapanisi ‘uhinga ke lava ke fakahoko ha’ane tu’utu’uni ke ‘oua na’a tau to e foua ‘Eiki Sea ha faitu’utu’uni ‘oku ‘ikai ke hoa mo e fu’u kuonga Senituli 21 ko eni ‘Eiki Sea. Mālō.

Veivosa Taka: Sea ka u ki’i tokoni atu. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. Tapu mo e Fale ‘Eiki ni. Sea ko e tokoni ko e fehu’i ki he Feitu’u na hangē ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Sea ‘o e, ‘a e Sea ko ē ‘o e Kōmiti Tu’uma’u ki he ngaahi tohi ‘oku ‘ikai ke nau tali ‘i he’enua ngāue. Ko ‘eku fokotu’u atu pē ‘e malava, kapau ko ha toko ua ia pē toko tolu ‘oku ‘ikai ke nau tali ‘enua fokotu’u pea tuku mai ia ki tu’a kae fakahū mai e, ‘a e tali ko ē ‘oku nau hanga ‘o OK ki ai. Ko e anga pē ia e fehu’i atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e, he ko e ‘uhinga pē ‘e, mahalo ko e houa pē ia ‘e ua kuo to e ‘osi hono fakatonutonu ‘o’ona ‘a e tali ‘a e ongoua ko ē ‘oku ‘ikai ke tali ‘ena me’a pē ko e toko tolu. Mālō ‘Eiki Sea.

Tokanga ki he uesia e fāmili he tuai ngāue Kōmiti ki he tali Pule’anga ki he tohi tangi

‘Eiki Palēmia: Sea, ko u fokoutua hake pē ke u hanga ‘o to e fakamamafa’i atu e poini ko eni Sea. Ko e, te u ‘oatu e ki’i talanoa ko eni. Ne a’u hoku mokopuna ‘e ua ‘o hola mai mei he ako ko e lau ange ‘a e fanga ki’i tamaiki ki ai ko ho’o kui kaiha’a. Ko ho’o kui angahā. Mo sio ki he maumau ‘oku hoko? ‘Oku ‘ikai ko ha ki’i maumau. ‘Oku nofo e kakai mo e fu’u fakakaukau fakalilifu ‘o kau ki he motu’a ni. Ka ‘oku fuoloa. Te u tala atu ‘oku fuoloa. Te u ‘oatu e ki’i talanoa ko eni.

Tēvita Lavemaau: Sea, kole pē mu’a ke u ki’i tokoni ki he ‘Eiki Palēmia pea mo e tu’utu’uni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Tali pē he ‘Eiki Palēmia e kole tokoni mei Fakafofonga ‘Eua? Me’a mai Fakafofonga.

Tokanga ‘oua faitu’utu’uni mai Pule’anga ki he founa ngāue Fale Alea

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e Fale ‘Eiki Sea. Ko eni ‘oku ‘osi fai mai e huluhulu he Sea ‘o e Kōmiti *Privilege*, ‘oku ‘osi tuku hifo ki ai ke fai ‘enua ngāue pea ‘oku ou tui Sea ‘oku, ‘oku mo’oni pē hoha’a ia ‘a e tangata’eiki Palēmia ka ko ‘etau founa ngāue ē. Pea hangē ko e fale’i ko eni kuo fai mei Ha’apai ‘oku ‘atā pē ki he ‘Eiki Palēmia ke me’a atu mo ‘ene tohi tali ‘o ‘ave ki he ‘Ene ‘Afio, me’a ia ‘a nautolu. Ka he ‘ikai ke nau tu’utu’uni mai nautolu ki he founa ngāue kuo tu’utu’uni he Fale. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Palēmia: Sea, ko u kole atu ‘oua ‘e ‘asi mai e lanu ‘o e fakamālohi he Fale ni. Ko u kole atu ‘oku ‘i ai e *evil*, Fale ko eni. Mou kātaki he ‘oatu e lea ko eni, pea ko u kole atu pē Sea ...

Tēvita Lavemaau: Sea ki'i fakatonutonu. Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia. 'Eiki Sea, ko e ngaahi kupu'i lea ko eni 'oku ngāue'aki ko ē he Palēmia 'oku 'i ai e tēvolo mo e ...

<009>

Taimi 1605-1610

Tevita Lavemaau: Fakamolemole 'Eiki Palēmia ki'i fakama'uma'u hifo. Ko e kakai maama 'eni 'a e fonua 'oku nau 'i heni 'o fakafofonga'i 'a e le'o 'o e kakai, pea nau tangutu 'o alea 'oku 'ikai ko ha toki me'a eni 'oku ke fai, 'oku ke tukuaki'i pē 'oku 'i ai 'a e fanga tēvolo he Fale ni. Pea 'oku 'ikai ke u tui 'oku ko e lea ia 'oku tonu ke ngāue'aki 'e he Fale ni 'Eiki Sea, ke fakaului 'aki 'a e kakai ke nau tui hangē ha palōfita.

Veivosa Taka: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

Tevita Lavemaau: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā ...

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Fakamālō atu ...

'Eiki Sea: Ko e hā ho'o fakatonutonu.

Veivosa Taka: Ko 'eku fakatonutonu, ko e fiema'u 'e 11 ke ki'i fakama'uma'u hifo kā na'a ne *show* mai 'e ia 'ene tō'onga kia au 'anenai, 'oku 'ikai ke 'asi mai ia ai 'a e me'a 'oku ne ko e me'a ia 'oku fiema'u ke tatau 'a e ngutu mo e tuhu. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'ai ho'omou me'a ke 'oua 'a e *personal*.

Tevita Lavemaau: Ko ia, mālō 'Eiki Sea.

Tokanga ki he hangē tohi tangi ha Tohi Tu'utu'uni mai ki he Fale Alea ke kumi ki he mo'oni

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Sea kātaki ko e ki'i fie pou pou pē ki he 'Eiki Palēmia. Sea 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku 'ikai ke mahino ki he motu'a ni ko e talu pē mei he kamata hono fakahoko 'a e fakahū mai 'a e tohi lāunga ko eni. Koe'uhí pē 'oku 'ikai ke kau 'a e motu'a ni 'i he lāunga'i ko eni, kā ko e me'a 'oku 'ikai ke mahino ki he motu'a ni koe'uhí ko e 'omai 'a e tohi lāunga pea to e 'omai ai mo e tu'utu'uni, 'ikai ke ma'u 'e he lāunga 'a e fakamo'oni ko ē ki he me'a 'oku nau lāunga ki ai, pea tu'utu'uni mai ki he Fale Alea ke nau fai 'enautolu 'a e ngāue ko ia 'ai 'a e 'Atita ke kumi mai 'enau fakamo'oni.

Pea ko eni ‘oku ou fanongo pē ki he me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘anenai ange ko e Fale Fakamaau’angá eni, kapau ‘e ‘ave ‘a e me’a ko eni ‘a e Tohi Tangi ko eni ki he Fale Fakamaau’anga totonu, pea ‘oku ‘ikai ke ma’u ‘a e fakamo’oni he ‘ikai ke ‘i ai ha hopo ia ‘e fakahoko. Kā ko e anga ko ē ‘eku faka’uhinga ki heni koe’uhí ‘oku tu’utu’uni mai ‘a e Tohi Tangi, Fale Alea ta’ofi ho’omou ngāue kumi mai ‘emau fakamo’oni ki he me’a ‘oku mau tukuaki’i atu kimoutolu ki ai, pea toki hoko atu’a e fakahoko ngāue ‘a e Fale Alea.

Pea ‘i he ‘ene pehē Sea ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino ki he motu’a ni he hangē kiate au ‘oku ‘ikai ko e Tohi Tangi ko e Tohi Tu’utu’uni ngāue mai ki he Fale Alea. Pea ‘oku ou kole pē ke fakamā’ala’ala mai mu’a ...

‘Eiki Sea: Ko ia, ‘oku ou fakamālō atu ‘Eiki Minisitā ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Mālō.

‘Eiki Sea: ...kā te u fakakakato atu ko e ‘uhinga he ‘oku ‘ova ‘etau taimi.

Fakama’ala’ala ki he founa e ngāue na’e fai ki he tohi tangi mo ‘enau kole ‘e 3

Ko e Tohi Tangi na’e fou mai pē ‘i he founa tatau ‘oku ‘ave ki ai ‘a e tali ‘e he Pule’anga. Na’e ‘ave ‘a e Tohi Tangi ki he Kōmiti *Screening* pea na’e fakafoki ‘o fakalelei’i pea toki fakahū mai. Na’e tolu ‘a e kole ‘a e Tohi Tangi,

‘Uluakí na’e kole mai ‘a e Tohi Tangi ke toloi ‘a e feme’a’aki ki he Patiseti koe’uhí kae fakahoko ha ‘atita. Na’e ‘ikai ke tali ‘e he Fale ni ke toloi ‘a e feme’a’aki ‘i he Patiseti pea na’e paasi pē Patiseti ki he ta’u ko eni, fakapa’anga ko eni.

Ko e kole hono ua, ke ‘ave ‘a e ngaahi vouti na’e fokotu’u mai ‘i he Tohi Tangi ki he ‘Atita Seniale ‘o kole ange ke ne fai ha ngāue ki ai. Ko e fo’i ngāue ko ia na’e ‘osi tuku ki he ‘Atita Seniale pea ko eni ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai.

Kole hono tolú na’e fekau ‘aki ia mo e faka’ilo faka Fale Alea ‘a ia ko e kupu ‘i he Konisitūtoné ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Fakafofonga. Ko e kupu ko ia ‘oku fakamafai’i ‘e he Konisitūtoné ‘a e mēmipa Fale Alea ke ne fai ha faka’ilo Faka Fale Alea. ‘Oku ‘ikai ke lava ha Tohi Tangi ia ‘o fakakouna’i kimoutolu ke mou fakahoko ‘a e fo’i ngāue ko ia, ko e me’a fakafu’ituitui ia ‘a e kau Mēmipa.

‘A ia ko e fo’i kole ‘e tolu ko eni ‘a e Tohi Tangi ‘oku ‘osi - ko e tangi ‘oku ‘omai ki Fale Alea pea ko e ngāue eni ‘oku lolotonga fakahokó, pea ‘i he taimi tatau pē na’e lau ai ‘a e Tohi Tangi na’e ‘i ai ‘a e tokanga ‘a e Pule’angá ‘e ‘omai ‘enau tangi, pea na’a ku ‘osi fakahoko atu pē ki he Pule’angá ko fē pē taimi ‘oku mau ai ho’omou talí pea mou ‘omai ‘e lau ia ‘o fakahū ‘i he ‘āsenitá.

Tu’utu’uni Sea ki he Kōmiti Privilege fiema’u Pule’anga ke fakavave’i nau ngāue ki he’enau tali

Ko e founa ngāue ia hou'eiki 'oku 'osi 'ave ki he kōmití pea ko eni kuo u fakatokanga atu ki he kōmiti 'oku 'i ai 'a e fiema'u mei he Pule'angá ke 'omai 'i he vave tahá pea 'oku ou faka'apa'apa atu pē ki he ngāue 'a e Kōmiti, kā mou faka'apa'apa mai ki he fiema'u ko eni 'oku 'oatu. 'Ikai ke u fie *interfere* pē pehē 'oku ou to e fakapālataha ha'aku tu'utu'uni ki he Kōmiti he 'oku tau'atāina 'a e Kōmiti ko eni ke fakahoko 'enau ngāue 'oku 'i ai pē 'enau tu'utu'uni ngāue te nau muimui ki ai.

'Eiki Minisitā Fefakatlau'aki: Sea kātaki fakamolemole mu'a ko e me'a ko ē na'e fai ki ai 'a e ki'i fakahoha'a 'a e Minisitā...

<005>

Taimi: 1610-1615

Tokanga ki he fekau'i sino tau'atāina ko e 'Atita ke 'atita'i fiema'u tohi tangi

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... 'Oku sai 'aupito pē 'ete tangi mai, ngaahi lāunga pē ko ha ngaahi me'a pehē. Ko e fo'i kongá ko ē na'e fai ki ai 'ene hoha'á, ko e hā e 'uhinga 'oku tau hanga ai 'o fekau'i e 'Atita Seniale, ke ne 'alu 'o kumi mai ha fakamo'oni ki he me'a 'oku fai ki ai e tukuakí. Ko e me'a ia 'a e Tohi Tangí ke ne 'omai 'ene fakamo'oni. Pea ko eni kuo tau ala leva tautolu 'o fai tu'utu'uni ki he sino tau'atāina kuo 'osi 'omai 'ene lipooti fakata'ú.

Tali 'Eiki Sea ki he ngāue na'e fakahoko 'e he 'Atita

'Eiki Sea : Kātaki pē, 'Eiki Minisitā, tau fakafoki ki he minití. Vakai e feme'a'aki he taimi ko iá, na'e 'ikai ke fai ha tu'utu'uni ki he 'Atita Seniale. Na'a ku fakapapau'i ko e 'Atita Seniale, ko e sino tau'atāina. Na'e fakahū e kolé, fakafou atu 'i he lipooti fakata'u, lipooti ngāue 'a e 'Atita Seniale, ko e founa pē ia na'e lava ke fakakau atu 'a e kaveinga ngāue ko 'ení. Na'e paasi 'e he Fale ni 'a e lipooti ko iá, ka na'e kau ia 'i he fokotu'utu'u ngāue ko eni 'a e 'Atita Seniale, 'a eni ko eni 'oku lolotonga ngāue ki aí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko ia, Sea, mahalo ko e me'a 'oku ou hoha'a atu ki aí, 'oku makatu'unga 'a e me'a na'e kole ki he 'Atita Seniale, koe'uhí ko e Tohi Tangí. Na'e 'ikai ha taha heni na'a ne kole ke fai ha 'ātita makehe. Na'e makatu'unga ia 'i he kole 'a e Tohi Tangí. Pea ko e 'uhinga 'a e kole ko iá, ke hanga 'e he 'Atita, 'o fakapapau'i mai 'oku 'i ai ha fakamo'oni ki he me'a 'oku tukuaki'i mai 'e he Tohi Tangí. Ko e fo'i kongá ia 'oku *injustice*, pea 'oku ou tui 'oku ou pou pou 'oku hala. 'Oku mole e tau'atāina 'o e 'Atita 'i he taimi 'oku tau fekau'i ai ia ke ne fai ha ngāue makatu'unga mei ha Tohi Tangi. Kaikehe, ko e anga pē ia e 'oatu ke tau ki'i feme'a'aki ai, Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki, ko e faka'uhingá, ko e me'a ia 'amoutolu. Ko e ngāue 'oku tuku mai ki he Falé, 'oku 'atā ke tangi mai ha taha. Pea kapau te mou muimui'i e tangi ko iá 'i ho'omou fai tu'utu'uní, ko e me'a ia 'amoutolu.

Mou me'a hake ke toloi e Falé ki he 10.00 'apongipongi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pe 'a e 'Eiki Sea)

<006>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea